

**ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

СОВГІРА Світлана Василівна

УДК 378.14 + 37.01 + 37.03

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ
ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
У ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Луганськ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант:

доктор педагогічних наук, професор
ПОБІРЧЕНКО Наталія Семенівна,
Уманський державний педагогічний університет імені
Павла Тичини, проректор з наукової роботи.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
ПУСТОВІТ Григорій Петрович,
Академія педагогічних наук України, відповідальний
секретар відділення теорії
та історії педагогіки АПН України;

доктор педагогічних наук, професор
БІЛИК Людмила Іванівна,
Черкаський державний технологічний університет,
завідувач кафедри загальної екології і
природокористування;

доктор педагогічних наук, професор
ЛУК'ЯНОВА Лариса Борисівна,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН
України, завідувач відділу андрагогіки.

Захист дисертації відбудеться 28 жовтня 2009 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.01 у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розіслано _____ вересня 2009 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Н. І. Черв'якова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. До глобальних пріоритетів, що мають доленосне значення для майбутнього людської цивілізації, можна віднести суспільство, людину й природу в їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності. Сьогодні незаперечним є факт існування реальної загрози порушення рівноваги в навколишньому природному середовищі в результаті нестримної технологічної діяльності людини. У чисельних сучасних дослідженнях науковців-екологів (В. Абрамович, Н. Бушин, В. Кунченко, В. Лаврик, Г. Рудько, Є. Римлянд, А. Самсонова, С. Чубаро, В. Халецький, Є. Яковлев та ін.) указується на погіршення впродовж останніх кількох десятиріч екологічного стану навколишнього природного середовища в Україні: виснаження ґрунтів, забруднення річок, дигресія лісових екосистем тощо.

Сучасна екологічна ситуація вимагає нагального розв'язання. У наш час відбувається пошук напрямів вирішення екологічних проблем, шляхів гармонізації відносин суспільства, людини й природи, що залежить від гуманітарного потенціалу суспільства, рівня освіти та культури населення. Наразі прийнято Земельний (1992), Лісовий (1994), Водний (1995) кодекси, низка законів про раціональне використання та охорону природи в Україні, а саме „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991), „Про екологічну експертизу” (1995) та ін., розроблено проект Стратегії національної екологічної політики на період до 2020 р.

Одним з підходів до розв'язання цієї проблеми є формування в кожній людині нового мислення, що спрямоване на зміну стратегії у визначенні мети, шляхів і методів розвитку цивілізації як необхідного чинника виживання людства в умовах екологічної кризи. У контексті гармонізації відносин суспільства й природи важливо виховати, насамперед у молоді, ціннісне ставлення до навколишнього природного середовища на основі знання законів природи, відповідно до логіки природних процесів. Особлива роль у цьому належить учителеві, який має цілеспрямовано виховувати екологічно грамотних і відповідальних людей. Відповідно й сам учитель повинен мати погляди та переконання щодо гармонійної єдності людини й природи.

Питанням формування світогляду, зокрема екологічного, присвячено низку наукових досліджень та праць філософського, психолого-педагогічного й екологічного спрямування, а саме: формування світогляду (Р. Арцишевський, А. Бальсис, М. Бердяєв, В. Вандишев, Е. Ільєнков, В. Табачковський, А. Чанишев). Цю категорію досліджено досить широко, але складність розуміння зазначеного феномена філософами, психологами, педагогами залишає відкритим питання про його змістове наповнення відповідно до вимог сучасності; формування екологічного світогляду (М. Бауер, Е. Гірусов, М. Кисельов, В. Крисаченко, А. Толстоухов, А. Урсул, І. Фролов, В. Шинкарук). У працях науковців розкрито становлення, сутність та етапи формування екологічного світогляду особистості. Залишаються невирішеними питання про узагальнення та систематизацію філогенезу екологічного світогляду, фундаментальне обґрунтування цього поняття та необхідності формування екологічного світогляду в майбутнього вчителя.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про наявні передумови формування екологічного світогляду дітей та учнівської молоді в онтогенетичному розвитку:

– у сім'ї, дитячому садку (Є. Андреєва, Т. Дубиніна, Л. Каменєва, І. Мар'єнко, Г. Марочко, Н. Старосельцева, С. Реддінг, С. Русова, В. Стрельцова, М. Стельмахович, В. Федяєва). Науковцями детально досліджено психолого-педагогічні особливості розвитку світорозуміння у дітей в координатах дошкільного виховання. Педагогічні аспекти потребують корекції у процесі розвитку екологічного світогляду дітей шляхом розроблення й упровадження нових виховних технологій;

– у початковій школі (Н. Бібік, О. Біда, К. Гуз, В. Ільченко, Н. Коваль, Л. Салєєва, Л. Шаповал). Автори акцентують увагу на проблемі розвитку екологічного мислення молодших школярів, вироблення у них навичок бережливо використовувати природні ресурси, формування гуманної позиції у ставленні до природи;

– в основній школі (Н. Дуденко, А. Захлебний, І. Зверєв, Л. Корміна, О. Лабезна, Г. Пустовіт, Н. Пустовіт, А. Степанюк, В. Стефанік, І. Суравєгіна). Дослідники наголошують, що саме в основній школі в дітей накопичуються екологічні знання і погляди, які забезпечують перехід світорозуміння, завдяки процесу мислення, до його генетичної форми в підлітковому віці – свідомості, а педагогічний процес має бути комплексним і забезпечувати адекватний розвиток ставлення особистості до світу природи;

– у старшій школі (Л. Величко, В. Єрмолаєва, О. Єресько, В. Каленська, С. Лебедь, Т. Лиханова). Практично за межами уваги дослідників старшої школи залишилися питання про фундаментальне висвітлення відносин суспільства й природи, проте ступінь сформованості еколого-світоглядних поглядів і переконань старшокласників зумовлена тим, наскільки вони знайомі з екологічними проблемами та шляхами їх розв'язання та активної участі у практичній природоохоронній роботі.

Узагальнюючи роботи, в яких розглядаються питання формування світоглядних якостей у майбутніх учителів, умов та закономірностей навчально-виховного процесу у вищому педагогічному закладі, виділимо кілька напрямів проведення наукових досліджень:

– проблеми формування особистості вчителя (О. Абдулліна, С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Євтух, Н. Кічук, Н. Кузьміна, О. Пехота, Н. Побірченко, О. Савченко, В. Сагарда, Г. Сагач, В. Семиченко, В. Сластьонін, Н. Тарасевич). Науковцями докладно висвітлено загальні питання формування особистості вчителя. Разом з тим, зміни в соціальній, економічній, екологічній сферах сучасного життя підвищують вимоги до вчителів і якості їхньої підготовки;

– зміст і форми науково-природничої та спеціально-методичної підготовки студентів педагогічних закладів до природоохоронної роботи в школі відображено в працях учених-природодослідників та педагогів-методистів (М. Воїнственський, С. Глазачев, Б. Іоганзен, В. Кузнецова, І. Пономарьова, О. Сідельковський, В. Червонецький). У зв'язку з загостренням екологічних проблем змінюються зміст, форми, методи й засоби екологічної освіти. Саме цим аспектам підготовки майбутнього вчителя приділено недостатньо уваги;

– теоретико-методичні засади формування компонентів екологічного світогляду майбутнього вчителя (Л. Білик, Л. Корміна, Д. Мельник, Т. Нінова, О. Плахотнік, А. Степанюк, М. Швед, З. Шевців). Учені дослідили окремі напрями у формуванні компонентів екологічного світогляду майбутнього вчителя. Виникла необхідність комплексного дослідження зазначеної проблеми.

Аналіз вітчизняної психолого-педагогічної літератури показав, що науковцями розглядаються окремі аспекти поставленої проблеми. Серед них: формування екологічної культури майбутнього вчителя (Н. Лисенко, Л. Лук'янова, В. Смікал, Г. Тарасенко, Н. Ясінська), формування екологічного світогляду майбутніх учителів у процесі екологічної освіти й виховання (Г. Білявський, О. Головка, І. Костицька, Т. Нінова, М. Падун, Г. Пустовіт, А. Федорук, С. Шмалей), посилення ролі екологічної домінанти у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів (Г. Білецька, А. Захлебний, І. Зверев, В. Ільченко, О. Король, О. Кудрявцева, О. Лабенко, Г. Марочко, О. Мащенко, І. Суравєгіна), формування відповідального ставлення молоді до навколишнього середовища (О. Біда, Л. Білик, В. Вербицький, М. Назарук, Н. Негруца, Г. Пономарьова, Н. Пустовіт, Л. Руденко, О. Сапронова, Н. Чернова).

Незважаючи на виокремлені вище наукові доробки, проблему формування екологічного світогляду майбутніх учителів на сьогодні досліджено недостатньо (як на рівні цілісного навчально-виховного процесу, так і на рівні педагогічної взаємодії викладача та студента). Необхідним є вдосконалення теоретико-методологічних, організаційних та методичних аспектів формування екологічного світогляду майбутніх учителів з урахуванням сучасних вимог, що також засвідчує актуальність проблеми дослідження.

Практика формування екологічного світогляду майбутніх учителів свідчить, що у вищих педагогічних навчальних закладах не забезпечується єдність аудиторної та позааудиторної діяльності, навчальної, виховної та науково-дослідної роботи студентів, теоретичних знань і практичних дій у напрямі забезпечення неперервності цього процесу. Незначна увага приділяється природоохоронній роботі як одній з умов збереження довкілля.

Нагальні потреби практики формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих навчальних закладах спрямовують дослідників на подальше розроблення його теоретичних і методичних положень. Крім того, загострення сучасних екологічних проблем, які на сьогодні диференціюються на урбанізовані (місто) й агроекологічні (село), вимагає скоординованих зусиль представників природничих і гуманітарних наук, відповідної підготовки вчителів різних спеціальностей до розв'язання проблеми взаємин людини й природи, формування в них природничо-наукової картини світу та екологічного світогляду як її відображення в структурі особистості.

На основі вивчення й узагальнення теоретичних та практичних аспектів у формуванні екологічного світогляду майбутніх учителів виявлено *протиріччя* між:

- традиційною освітою, сучасним інформаційним забезпеченням та необхідністю розв'язання екологічних проблем, які можуть бути подолані тільки шляхом збереження кращих традицій поряд з поступовим упровадженням у навчально-виховний процес інноваційних технологій;
- програмними вимогами й фактичними знаннями про взаємодію людини та природи й відповідними поглядами та переконаннями студентів;
- стрімким збільшенням екологічної інформації й можливостями її засвоєння студентами, де знання не подано в чистому вигляді, а задано в загальному контексті світоглядної позиції відповідно до певної ситуації;

– сформованим екологічним світоглядом студентів і орієнтацією їх на майбутній зміст професійної діяльності відповідно до невідомих ще екологічних та педагогічних ситуацій;

– потребами в екологічному світогляді суспільства та індивідуальною формою його прояву у майбутнього вчителя.

Ці протиріччя дозволили сформулювати **проблему** дослідження, суть якої полягає в необхідності змінити традиційні підходи до формування екологічного світогляду в майбутніх учителів, у якому б чітко прослідковувалися погляди та переконання щодо гармонійної єдності людини й природи, надання процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів неперервності та системності.

З огляду на виявлені протиріччя й науково-практичні потреби в їхньому розв'язанні, а також ураховуючи стан дослідженості вищезначеної проблеми та доцільність її розробки, було обрано тему дослідження: **„Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах напрямку дослідження кафедри географії та екології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини й пов'язана з виконанням держбюджетних тем у 2000–2002 рр. „Вивчення біорізноманіття як аспект гуманізації екологічної освіти студентської та учнівської молоді” (номер державної реєстрації № 0100U000316) та у 2006–2008 рр. „Трансформація ландшафтних екосистем Центральної частини басейну річки Південний Буг та участь молоді у їх відтворенні” (номер державної реєстрації № 0105U007891), що виконувалися на базі науково-дослідної лабораторії „Екологія і освіта” в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини на замовлення Міністерства освіти і науки України. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 27.10.2005 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 31.01.2006 р.).

Об'єкт дослідження: процес професійної підготовки майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах.

Предмет дослідження: теоретичні та методичні засади формування екологічного світогляду майбутніх учителів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних навчальних закладів.

Мета дослідження – обґрунтувати теоретико-методичні основи, концептуальні засади, функціональну структуру екологічного світогляду та розробити модель формування екологічного світогляду майбутніх учителів й експериментально перевірити ефективність її впровадження у навчально-виховний процес вищих педагогічних навчальних закладів.

Концепція дослідження базується на ідеях єдності людини й природи, внутрішньої потреби майбутнього вчителя в гармонійному співіснуванні з природою, що розкриваються на теоретичному, методологічному та технологічному рівнях:

– *теоретичний рівень* визначає систему філософських, психологічних, педагогічних та екологічних дефініцій, які покладено в основу дослідження проблеми

формування світогляду, в тому числі екологічного, в контексті сучасної освіти, розкриття сутності, структури екологічного світогляду та побудови моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів;

- *методологічний рівень* є основою для розкриття наукових підходів до проблеми формування екологічного світогляду особистості;

- *технологічний рівень* визначає шляхи реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів у навчально-виховному процесі вищих педагогічних закладів.

В основу **концепції** покладено такі положення:

- формування екологічного світогляду майбутніх учителів має здійснюватися з урахуванням змін у соціальній, екологічній, економічній сферах, що підвищує вимоги до вчителя та якості його підготовки, орієнтуватися на гармонійний розвиток особистості, будуватися на основі принципів системності й неперервності, що потребує посилення екологічної домінанти в навчально-виховному процесі на всіх його етапах;

- на сучасному етапі дослідження проблеми актуальним є розроблення та реалізація моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів для різних педагогічних спеціальностей у зв'язку з всезагальністю екологічних проблем та необхідністю їх розв'язання вчителями різного фахового спрямування;

- формування екологічного світогляду майбутніх учителів є спеціально організованим процесом, який охоплює такі взаємопов'язані та взаємозалежні елементи, як мета, що визначається умовами, за яких відбувається навчально-виховний процес і набутих досвідом у формуванні екологічного світогляду особистості; зміст, який є чітко окресленою системою наукових знань про відносини людини й природи, практичних умінь та навичок вирішення педагогічних та природоохоронних проблем, способів відповідної діяльності й мислення, якими має оволодіти майбутній учитель упродовж усіх років навчання у вищому навчальному закладі; методи, що є основним способом організації навчально-виховної роботи студента та викладача; засоби, використання яких націлює на творче вирішення екологічних проблем, дослідницьку діяльність та природоохоронну роботу; форми організації навчально-виховного процесу (аудиторні та позааудиторні), які характеризують зовнішні елементи взаємодії й забезпечують свідоме оволодіння екологічними знаннями та отримання бажаних результатів – того, до чого приводить навчально-виховна діяльність, ступінь реалізації наміченої мети: діагностика, оцінка, корекція, контроль, підсумки й проектування нового етапу організації навчально-виховного процесу;

- формування екологічного світогляду майбутніх учителів відбувається поетапно. Етап аудиторної підготовки – введення в навчально-виховний процес комплексу методів (проблемний метод читання лекцій; посилення дослідницької спрямованості лабораторних практикумів; дискусійне обговорення екологічних проблем під час семінарів, ділові і рольові ігри; метод проектів, кейс-метод, метод аналізу конкретних екологічних ситуацій). Етап позааудиторної підготовки – застосування специфічних позааудиторних форм у процесі навчально-польової та інших видів практик (експедиції, походи, екологічні стежини, екскурсії, проведення природоохоронної роботи в процесі організації й створення мікрозаказників, проведенні конкурсів на природоохоронну

тематику, у застосуванні екологічного моніторингу), педагогічної практики в загальноосвітніх школах з висвітленням екологічних проблем.

Провідна ідея дослідження втілена в **загальній гіпотезі**, яка ґрунтується на припущенні, що ефективність формування екологічного світогляду майбутніх учителів можна суттєво підвищити за умови наукового обґрунтування теоретико-методичних основ проблеми дослідження, удосконалення навчально-виховного процесу завдяки реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Загальна гіпотеза конкретизована в таких **часткових гіпотезах**:

- формування екологічного світогляду майбутніх учителів можна здійснювати лише за умови неперервності й системності цього процесу;
- формування екологічного світогляду майбутніх учителів буде ефективним, якщо його вибудувати з урахуванням загальних принципів організації навчально-виховного процесу у вищих педагогічних закладах на засадах світоглядного, системного, синергетичного й особистісно діяльнісного підходів;
- удосконалення навчально-виховного процесу (навчальні дисципліни, виховні впливи, науково-дослідна робота, педагогічна, навчально-польова та інші види практик) можливе завдяки наповненню його екологічним змістом, поєднанню традиційних та інноваційних методів і засобів в аудиторних та специфічних позааудиторних формах, що сприятиме зростанню рівня сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів;
- формування екологічного світогляду майбутніх учителів буде більш ефективним, якщо забезпечити цей процес навчально-методичним комплексом.

Для досягнення мети й перевірки гіпотези дослідження сформульовано такі **завдання**:

1. Проаналізувати ступінь розробленості досліджуваної проблеми в психолого-педагогічній літературі та освітньо-виховній практиці.
2. Здійснити ретроспективний аналіз світоглядних поглядів на проблему взаємодії людини й природи на історичних етапах розвитку суспільства, проаналізувати наукові погляди на взаємодію людини й природи, визначити сутність понять „світогляд”, „екологічний світогляд”, „формування екологічного світогляду майбутніх учителів”.
3. Обґрунтувати функціональну структуру екологічного світогляду майбутніх учителів на основі встановлення її компонентного складу та аналізу онтогенезу екологічного світогляду майбутніх учителів.
4. Розробити концепцію формування екологічного світогляду майбутніх учителів.
5. Здійснити проектування моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.
6. Провести діагностику сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів у процесі констатувального експерименту.
7. Розробити та упровадити в навчально-виховних процес вищих педагогічних закладів навчально-методичний комплекс для забезпечення процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів.
8. Експериментально перевірити ефективність впровадження в навчально-виховний процес моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Методологічною основою дослідження є теорія пізнання, фундаментальні положення класичної філософії та природничих наук про взаємозв'язок, взаємозалежність і єдність людини та природи, всебічний розвиток особистості, здатної до гармонійної взаємодії з навколишнім природним середовищем.

У вирішенні проблеми формування в майбутніх учителів екологічного світогляду методологічні основи поєднують різні наукові підходи – світоглядний, системний, синергетичний, особистісно діяльнісний, що взаємодоповнюють один одного.

Світоглядний підхід дав змогу збагатити навчальні дисципліни, виховний процес, науково-дослідницьку діяльність, природоохоронну роботу світоглядними ідеями гармонійного співіснування людини й природи, що сприяло розвитку різних підструктур особистості студента – знань, умінь їх застосовувати для вирішення конкретних екологічних та педагогічних завдань, спрямованості, мотивів, оцінних суджень, вольових якостей, переконань.

Системний підхід до вивчення процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів дозволив створити підґрунтя для розкриття закономірностей, зв'язків між окремими елементами системи, які утворюють єдине ціле.

Синергетичний підхід допоміг виявити загальні закономірності в процесі організації складних елементів систем різної природи (процесу накопичення знань, розвитку поглядів, формування переконань тощо) і звернути увагу на те, що захоплення відособленими вищеназваними складниками обмежує можливість пізнання суті й проектування розвитку всієї системи.

Особистісно діяльнісний підхід дав можливість розвинути в майбутнього вчителя інтереси, погляди, переконання в необхідності гармонійної взаємодії з природою, змінити антропоцентричні погляди на екоцентричні, сформувати активну екологічну позицію, що сприяло ефективному цілеспрямованому формуванню в них екологічного світогляду.

Основою для визначення загальної спрямованості дослідження є принципи: єдності пізнання-переживання-дії, інтегративності, історизму, прогностичності, гуманізму, діяльності, системності, неперервності, міждисциплінарності, наступності та краєзнавчий принцип.

Теоретичну основу дослідження становлять сучасні фундаментальні дослідження філософії, педагогіки, психології, екології про взаємовплив людини і навколишнього середовища та роль активної екологічної позиції у формуванні екологічного світогляду, які можна представити за рівнями: філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий, технологічний.

Філософський рівень визначає світоглядний підхід до процесів пізнання й перетворення навколишньої дійсності. Зміст його – закони, категорії, принципи пізнання світу, тенденції розв'язання цих питань представлено в працях класиків філософської думки (Ф. Бекон, Г. Гегель, Т. Гоббс, П. Гольбах, Р. Декарт, Дж. Локк, Б. Спіноза) та сучасних філософів (О. Базалук, М. Кисельов, В. Крисаченко, А. Толстоухов).

Загальнонауковий рівень визначається теоретичними концепціями, принципами, методами, підходами в дослідженні онтогенезу особистості на окремих етапах її формування, розробленими видатними педагогами (Я. Коменський, М. Монтессорі,

І. Огієнко, І. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинський, В. Сухомлинський, В. Червонецький, С. Швацький) та сучасними науковцями (С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.).

Конкретно-науковий рівень включає сукупність методів, принципів дослідження і процедур, які застосовуються в екологічній освіті (В. Вербицький, А. Захлебний, І. Зверєв, А. Миронов, Г. Пустовіт, І. Суравегіна, Г. Тарасенко, С. Шмалей).

Технологічний – методика й техніка дослідження, тобто набір процедур для отримання достовірного емпіричного матеріалу та його первинної обробки, після чого його можна включати в масив наукових знань (А. Алексюк, Ю. Бабанський, Н. Волкова, М. Скаткін, В. Сластьонін, Н. Тализіна, Д. Чернилевський).

У процесі дослідження використовувалися такі **методи**: *теоретичні*: аналіз і узагальнення філософської, психолого-педагогічної, науково-методичної та навчальної літератури з проблеми дослідження, що дало змогу систематизувати дані про історичний та онтогенетичний розвиток екологічного світогляду особистості, з'ясувати ступінь його наукової розробки, напрями розвитку педагогічних ідей у цій галузі, визначити методологічні засади досліджуваної проблеми, вивчити вітчизняний і зарубіжний досвід в обґрунтуванні процесу формування екологічного світогляду, розробити модель формування екологічного світогляду майбутніх учителів; *емпіричні*: спостереження, бесіда, емпатичне слухання, метод аналізу результатів діяльності студентів та узагальнення незалежних характеристик, що дало можливість зібрати первинний аналітичний матеріал щодо сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів; педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний етапи) для перевірки ефективності застосування моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів; *математичної статистики*, за допомогою яких здійснено перевірку ефективності впровадження в навчально-виховний процес вищих педагогічних закладів моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що: *уперше* розроблено та обґрунтовано:

- концепцію формування екологічного світогляду майбутніх учителів як теоретичну основу гармонійного співіснування людини й природи в єдності теоретичного, методологічного та технологічного концептуальних рівнів;

- функціональну структуру екологічного світогляду майбутніх учителів, яка містить такі *компоненти*: когнітивний, аксіологічний й праксеологічний, що розрізняються за змістовим наповненням та його проявом у майбутнього вчителя; *типи*: антропоцентричний, ситуативний, екоцентричний, які відрізняються за поглядами студентів на власне місце в природі, ставленням до екологічних проблем та їх розв'язання; *рівні*: високий, достатній, середній, низький, що відрізняються за сформованістю екологічних знань, поглядів на проблеми взаємин людини і природи, участю в науково-дослідній роботі; розвитком практичних навичок у проведенні природоохоронної роботи; *функції*: пізнавально-дидактична, виховна та практично-прогностична, які виділено, виходячи зі специфіки діяльності вчителя, його відносин з природним середовищем на особистісному рівні та через своїх вихованців;

- модель формування екологічного світогляду майбутніх учителів, яка базується на соціально-педагогічних умовах та включає взаємозв'язані компоненти: *ресурсний* –

соціально-екологічний досвід; *базовий* – процес професійної підготовки майбутніх учителів; *діяльнісний* – діяльність майбутнього вчителя (екологічний аспект); *функціональний* – функціональну структуру екологічного світогляду майбутнього вчителя; *упроваджувальний* – організаційно-методичну систему;

удосконалено традиційні форми, методи, засоби навчально-виховного процесу щодо формування екологічного світогляду майбутніх учителів за рахунок інноваційних, зокрема й інтерактивних, методів, специфічних організаційних форм та матеріально-технічного забезпечення;

набуло подальшого розвитку: наукові уявлення про етапи становлення екологічного світогляду, зміст понять „екологічний світогляд”, „формування екологічного світогляду майбутнього вчителя” як елементів цілісної системи.

Практичне значення результатів дослідження полягає в їх готовності до впровадження в навчально-виховний процес вищих педагогічних навчальних закладів, розробці авторських навчальних, навчально-методичних і науково-методичних посібників, спрямованих на формування екологічного світогляду майбутніх учителів та навчально-методичного комплексу: методичні рекомендації „Неперервне формування екологічного світогляду студентів з першого по четвертий курс”, програма „Формування екологічного світогляду учнів” (спецкурс), удосконалена програма „Основи екології”, програма комплексної навчально-польової практики, програма педагогічної практики з посиленням висвітлення екологічних проблем, програма науково-дослідницької роботи студентів з урізноманітненою еколого-педагогічною та екологічною тематикою. Видано підручник „Методика навчання екології” (з грифом МОН України), навчальний посібник „Краєзнавчий підхід до екологічного виховання”, навчально-методичні посібники „Екологічна стежина – одна із форм природоохоронної роботи”, „Екологічна робота і виховання в сільській школі”, науково-методичний посібник „Динаміка психолого-педагогічних умов формування екологічного світогляду молоді” для викладачів вищих педагогічних навчальних закладів для роботи з майбутніми учителями з урахуванням специфіки еколого-педагогічної діяльності та природоохоронної роботи.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі подальшого розвитку стратегій формування екологічного світогляду в період реформування освітньої системи України в умовах глобальної екологічної кризи, можуть використовуватися в дослідженнях з теорії та методики професійної освіти, філософії освіти. Матеріали дослідження доцільно застосовувати в системі роботи закладів підвищення кваліфікації керівних кадрів в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти, у навчально-виховному процесі вищих педагогічних закладів при викладанні навчальних дисциплін різних циклів, спецкурсів та спецсемінарів з проблем екологічного виховання, в експедиційних дослідженнях.

Результати дослідження **упроваджено** в навчально-виховний процес Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка про впровадження від 20.02.2008 № 10/07), Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка про впровадження від 31.01.2008 № 66), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження від 12.05.2008 № 553/01), Волинського національного

університету імені Лесі Українки (довідка про впровадження від 19.02.2008 № 3/505), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка про впровадження від 24.12.2007 № 656/03).

Особистий внесок автора у роботах, опублікованих у співавторстві. Особистим авторським внеском у колективній монографії „Експедиційні дослідження в системі сучасної освіти: Малі річки Уманщини” (2005) (співавтор О. Тімець) є обґрунтування теоретико-методологічних засад удосконалення змісту експедиційної роботи в системі підготовки майбутніх педагогів, у колективній монографії „Формування екологічного світогляду студентів у процесі навчально-польових практик” (2005) (співавтор В. Гончаренко) визначено організаційно-педагогічні умови проведення навчально-польових практик з різних дисциплін у різних регіонах України; у навчально-методичному посібнику „Екологічна робота і виховання в сільській школі” (2002) (співавтори О. Осадчий, Г. Гончаренко) проаналізовано творчі підходи до вирішення проблеми національного виховання учнів сільських шкіл засобами екологічної роботи через впровадження перспективного педагогічного досвіду учителів; у навчальному посібнику „Природні ресурси України, їх стан та перспективи раціонального використання” (2000) (співавтор Г. Гончаренко) здійснено методичну розробку лекційного курсу щодо творчої подачі екологічного матеріалу майбутнім учителям; у навчальному посібнику „Основи рекреаційної географії” (2005) (співавтор О. Тімець) та „Географія Уманщини” (2006) (співавтори І. Козинська, О. Ситник, О. Тімець та ін.) обґрунтовано основні напрями та форми вивчення природних і соціальних ресурсів різних регіонів України; у навчально-методичному посібнику „Екологічна стежина – одна із форм природоохоронної роботи” (2004) (співавтори Г. Гончаренко, О. Тімець, І. Козинська та ін.) розроблені методичні рекомендації щодо організації та проведення біологічних досліджень на екологічній стежині; у лабораторному практикумі „Лабораторний практикум з соціоекології та радіаційної безпеки” (1996) розроблено методику проведення окремих лабораторних робіт; у авторській програмі наукової проблемної групи „Ми і довкілля” (2005) запропоновано основні напрями наукових досліджень з вивчення екологічного стану природних ресурсів студентами вищих педагогічних навчальних закладів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на наукових з’їздах, науково-практичних конференціях різного рівня, педагогічних читаннях: І-й Всеукраїнський з’їзд екологів (Вінниця, 2006); *Міжнародних конференціях*: „Проблеми сучасної екології” (Запоріжжя, 2000), „Співдружність вченого і студента у підвищенні якості освіти в умовах реформи вищої школи” (Дніпропетровськ, 2001), „Динаміка наукових досліджень 2004” (Дніпропетровськ, 2004), „Географія, геологія, екологія” (Белгород-Дністровськ, 2004; Донецьк, 2007), „Старовинні парки і ботанічні сади – наукові центри збереження біорізноманіття та охорона історико-культурної спадщини” (Умань, 2006), „Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність” (Умань, 2007), „Біологія ХХІ століття: теорія, практика, викладання” (Черкаси, 2007), „Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво” (Луцьк, 2007), „Охорона навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів” (Донецьк, 2007), „Екологія. Людина. Суспільство” (Київ, 2007), „Роль едукативного середовища у підготовці

вчителя сільської школи” (Умань, 2007); *Всеукраїнських конференцій*: „Екологічна наука і освіта в педагогічних вузах України” (Умань, 2000), „Науково-методичні підходи до викладання природничих дисциплін в освітніх закладах ХХІ століття” (Полтава, 2001), „Інноваційні технології природничо-екологічної освіти у вищій та середній школі” (Умань, 2004), „Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного факультету НДПУ)” (Ніжин, 2004), „Природничі науки в закладах освіти України: дослідження, впровадження та перспективи” (Умань, 2005), „Підготовка педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах у контексті процесів глобалізації” (Умань, 2005), „Наукові та методичні основи викладання біологічних дисциплін у педагогічних вищих навчальних закладах України” (Київ, 2006), „Наукова парадигма географічної освіти України в ХХІ столітті” (Донецьк, 2007); *педагогічних читаннях*: Х, ХІІ, ХІV Каришинські читання (Полтава, 2003, 2005, 2007); Фальцфейнівські читання (Херсон, 2003, 2005), „Буде школа – буде село – буде держава (присвячені дню народження О.А. Захаренка)” (Черкаси, 2006). Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи та кафедри географії і екології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в 55 публікаціях (43 – одноосібні). З них – 4 монографії, 27 статей у наукових фахових виданнях (26 – одноосібні), 5 статей у збірниках матеріалів конференцій, 2 статті у збірниках наукових праць, 1 підручник, 7 навчально-методичних посібників, 9 навчальних програм і методичних рекомендацій.

Кандидатську дисертацію на тему „Підготовка майбутніх учителів до екологічного виховання старшокласників (на краєзнавчому матеріалі)” було захищено в 1999 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, 5 розділів, висновків, списку використаних джерел (566 найменувань, з них 2 іноземною мовою), 12 додатків на 59 сторінках. Дисертація містить 22 рисунки, 84 таблиці. Загальний обсяг дисертації 567 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, визначено об’єкт, предмет, мету, основні положення концепції, гіпотезу, завдання дослідження, сформульовано теоретичні та методологічні засади, розкрито наукову новизну, практичне значення, охарактеризовано апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі – „**Теоретико-методологічні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів**” – проаналізовано ступінь розробленості проблеми в психолого-педагогічній літературі та освітньо-виховній практиці, поняттєвий апарат дослідження та становлення екологічного світогляду на історичних етапах розвитку суспільства; розкрито методологічні засади дослідження зазначеної проблеми, обґрунтовано концепцію формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Аналіз педагогічних досліджень науковців (П. Бачинський, О. Головка, А. Захлебний, І. Зверев, О. Король, А. Костицька, О. Лабезна, Л. Лук'янова, А. Миронов, В. Некос, Г. Пономарьова, Н. Пустовіт, Є. Сластьоніна, Е. Турдикулов, М. Швед, С. Шмалей, Н. Ясінська та ін.) показав, що автори розглядають екологічний світогляд в різних аспектах: через поведінку людини в природному середовищі, систему екологічної освіти, екологічну вихованість, екологічне мислення. Дослідники одностайні в думці, що освіта є одним із стратегічним чинників подолання екологічної кризи. Разом з тим, вони констатують, що її роль у сучасному суспільстві ще, на жаль, належним чином не усвідомлена, формуванню екологічних якостей особистості з метою гармонізації відносин з природою не надається належної уваги.

Розгляд ряду праць (А. Азархін, Л. Білик, Т. Вайда, Н. Грейда, В. Каленська, С. Лебедь, Н. Лисенко, Л. Лук'янова, Н. Негруца, Є. Сластьоніна, В. Смікал, Г. Тарасенко, Н. Ясінська та ін.) засвідчив, що в сучасних педагогічних дослідженнях значна увага приділяється питанням взаємозв'язку екологічної культури та інших якостей особистості, що передбачає й висвітлення проблеми формування екологічного світогляду. У межах нашої проблеми доцільним є виділення світоглядного підходу в напряму гармонізації відносин людини й природи як одного з наукових підходів у розкритті методологічних засад дослідження.

На підставі аналізу сучасних наукових праць (Г. Білецька, Л. Білик, В. Ільченко, О. Король, О. Лабенко, С. Лебедь, Г. Марочко, О. Мащенко, Н. Негруца), присвячених проблемі формування відповідального ставлення до навколишнього середовища в навчально-виховному процесі, визначено необхідність його змістового наповнення екологічним матеріалом, використання специфічних позааудиторних форм та інноваційних методів проведення занять.

Розкрито, що в Україні накопичено позитивний педагогічний досвід з формування поглядів майбутніх учителів на проблеми взаємодії людини і природи, але виокремлюються й невирішені проблеми, до яких ми відносимо: необхідність цілеспрямованого формування в особистості поглядів на взаємодію людини та природи в цілісному навчально-виховному процесі, надання процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів неперервності та системності.

Розробка концепції формування екологічного світогляду майбутніх учителів вимагає уточнення поняттєвого апарату проблеми. На сьогодні в науці (С. Гончаренко, Л. Корміна, Ю. Мальований, В. Табачковський та ін.) побутує думка про те, що світогляд є специфічним комплексом орієнтацій людини в навколишньому середовищі, до якого входить і його екологічний компонент. Науковцями (Н. Депенчук, Т. Дроздова, І. Фролов, В. Шинкарук та ін.) екологічний світогляд виділений у окрему категорію з різноманітним трактуваннями його сутності. Ми дотримуємося думки, що доцільним є фундаментальне обґрунтування екологічного світогляду, оскільки кожна людина своєю діяльністю впливає на навколишню природу, водночас не кожен може усвідомити себе частиною природи й зрозуміти всезагальність екологічних проблем та їх наслідки. Пропонуємо визначення поняття „екологічний світогляд” у такій редакції: екологічний світогляд – це система взаємопов'язаних компонентів: узагальненої сукупності екологічних поглядів, знань, цінностей, духовності, переконань, практичних настанов, що визначають розуміння

особистістю цілісності та єдності природного й соціального буття, місця в ньому людини разом із життєвими природовідповідними позиціями, програмами та іншими складниками поведінки, які в комплексі формують у неї екологічно орієнтовану життєву позицію, спонукають її до активної природоохоронної роботи.

На початку XXI століття нового змісту набуває синергетична парадигма екологічного світогляду, яка має значний гуманістичний потенціал, сприяє інтегративному підходу до пізнання світу, актуалізує вирішення проблем гармонізації відносин людини й природи. Тому таким важливим є формування екологічного світогляду майбутнього вчителя.

Формування екологічного світогляду майбутнього вчителя здійснюється за умови необхідних знань, умінь, навичок, бажань, прагнень та позитивних емоцій. В основі цього процесу лежать такі закономірності:

- якщо в процесі формування екологічного світогляду майбутнього педагога активно впливати на його емоційно-ціннісну сферу й недостатньо впливати на пізнавально-когнітивну та практично-діяльнісну, то можна сформувати екологічний світогляд, у якому чільне місце посідає розуміння єдності людини й природи, тобто формується добра, чуйна людина, яка прагне здійснювати педагогічну та екологічну діяльність, але не має для цього необхідних знань та вмінь;

- якщо активно впливати на пізнавально-когнітивну сферу особистості, але недостатньо впливати на її емоційно-ціннісну та практично-діяльнісну сфери, то можна сформувати екологічний світогляд, у якому на першому місці – власні бажання людини, а природа є джерелом задоволення цих бажань, тобто студент багато знає, але не має відповідних мотивів для здійснення педагогічної та екологічної діяльності;

- якщо активно впливати на практично-діяльнісну сферу й недостатньо впливати на інші дві сфери, то можна сформувати екологічний світогляд у майбутнього вчителя, який володіє певними практичними вміннями та навичками, але не має достатніх знань і особливого бажання здійснювати педагогічну та екологічну діяльність.

Отже, формування екологічного світогляду відбувається внаслідок цілеспрямованого впливу навчально-виховного процесу на розвиток особистості, який здійснюється лише в тому разі й тією мірою, якою майбутній учитель у процесі активного ставлення до розв'язання екологічних проблем здатен сприйняти цей вплив як орієнтир у своїй етичній поведінці в довіллі. У взаємодії з навколишнім світом майбутній вчитель є активною, діяльною особистістю. Зазначимо, що формування екологічного світогляду відбувається в діяльності, яка наповнена елементами творчості й викликає в майбутнього вчителя інтерес та емоційний підйом.

Під формуванням екологічного світогляду майбутніх учителів ми розуміємо багатогранний, складний, суперечливий, поступовий процес неперервної, активної теоретичної й практичної діяльності, спрямованої на здобування екологічних знань, на розвиток духовних здібностей студента в поєднанні суспільного й родинного впливу, ціннісної оцінки, стійкої мотивації, вольових зусиль у ставленні до екологічних проблем на тлі позитивного емоційного фону, на формування переконань і відповідної поведінки в розв'язанні педагогічних, екологічних та природоохоронних завдань.

У формуванні екологічного світогляду майбутніх учителів доцільним є поєднання різних методологічних підходів – світоглядного, системного, синергетичного,

особистісно діяльнісного, що взаємодоповнюють один одного. Ці підходи, а також ідея гармонійної єдності людини та природи, знайшли своє відображення в концепції формування екологічного світогляду майбутніх педагогів, яка ґрунтується на принципах неперервності, системності, всезагального зв'язку об'єктів, явищ і подій навколишнього світу та базується на теоретичному, методологічному і технологічному рівнях, які визначають сутність, структуру екологічного світогляду, побудову моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів та її реалізацію в навчально-виховному процесі вищих педагогічних закладів.

Здійснено аналіз взаємодії людини й природи на історичному шляху розвитку людства, яка змінювалася з перебудовою суспільства й відповідала різним концепціям, згідно з якими виокремлено віхи в генезі світогляду, що базуються на певних парадигмальних засадах, що підтверджено аналізом наукових досліджень (М. Депенчук, М. Кисельов, В. Крисаченко, М. Лаптев, Н. Лисенко, Л. Мікешина, С. Мороз, Г. Платонов, М. Реймерс, А. Толстоухов, С. Шварц).

Генетично нами виділено чотири етапи історичного становлення екологічного світогляду як наукового феномена, які репрезентують його філогенез та еволюцію залежно від соціально-економічних умов, рівня розвитку науки, поглядів на взаємодію людини й природи. Перший етап – міфологічний – світогляд відображався в міфах і виступав первинною світоглядною формою тогочасного суспільства (Ж. Вернан, Я. Головацький, П. Гольбах, О. Лосєв, Ф. Матвієнко, В. Руденко, І. Фролов, М. Шахнович, А. Швиденко, В. Шинкарук, А. Яценко); другий – охоплює Античність та Середньовіччя й характеризується науково-пізнавальним ставленням людини до природи та зародженням натуралістичної форми світогляду (Н. Абаєв, І. Богут, Б. Григор'ян, В. Кремень, М. Кисельов, І. Огороднік, І. Стогній, А. Чанишев, К. Шаповалова). Третій етап включає епоху Відродження й Новий час і пов'язаний з розвитком механістичної картини природи та системного „вижимання ресурсів”, що відзначалося формуванням антропоцентричної спрямованості світогляду суспільства (М. Лаптев, П. Гуревич, В. Столяров, Є. Причепій, А. Черній, В. Петрушенко, Ю. Федів, Т. Ящук). Четвертий етап характеризується початком „новітньої історії”, що триває і по наш час й відзначається загальним загостренням відносин між людиною, суспільством і природою, розвитком екології як самостійної галузі та формуванням концепції ноосфери, теорії глобальних проблем та імперативу сучасності (В. Вернадський, Е. Гірусов, В. Готт, Ж. Дорст, У. Дуглас, К. Кантор, В. Крисаченко, М. Моїсєєв, Ю. Одум, Г. Платонов, А. Урсул, Г. Хефлінг).

Історичне висвітлення генези формування екологічного світогляду засвідчило існування двох точок зору на взаємодію людини й природи: антропоцентричної та природовідповідної. Ми можемо констатувати, що тільки екологічний світогляд екоцентричного типу здатен дати відповіді на складні питання взаємодії людини й природи та шляхи розв'язання екологічних проблем.

Доведено, що прогресивна зміна світоглядних підходів до проблеми взаємодії людини й природи в історичному минулому створила якісно нове підґрунтя для формування екологічного світогляду. Надмірне використання природних ресурсів та інші негативні процеси, які мають глобальні наслідки, та необхідність їх подолання, розуміння педагогами закономірної залежності між рівнем соціально-економічного

розвитку суспільства, екологічною ситуацією, світоглядними позиціями та станом виховання й освіти спричиняють нагальну потребу у формуванні екологічного світогляду майбутніх учителів.

У другому розділі – **„Функціональна структура екологічного світогляду майбутніх учителів”** – досліджено онтогенез та компоненти екологічного світогляду особистості, обґрунтовано функціональну структуру екологічного світогляду майбутнього вчителя.

Доведено, що результатом неперервності та наступності у формуванні екологічного світогляду майбутнього вчителя є онтогенез його становлення через поетапний розвиток відносно чіткої та логічно завершеної системи його поглядів та переконань. Досліджено такі етапи онтогенезу екологічного світогляду майбутнього вчителя: формування світорозуміння, яке починається в сім'ї та дитячих садках; екологічного мислення, що здійснюється в початковій школі; екологічної свідомості, яка розвивається в основній школі; основ екологічного світогляду, що закладаються в старшій школі. Екологічний світогляд майбутніх учителів стає їх фундаментальною якістю у вищому навчальному закладі.

Нами досліджено особистісні компоненти екологічного світогляду: емоційний, пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, практично-діяльнісний. Особистісні компоненти екологічного світогляду майбутніх учителів досить тісно переплітаються із фаховими, формування яких передбачає спеціальну підготовку педагога: засвоєння ним знань й розвиток здібностей, які дають змогу здійснювати педагогічну діяльність та природоохоронну роботу. Фаховими компонентами екологічного світогляду майбутніх педагогів є теоретичні екологічні знання; відповідні вміння й навички, активна екологічна позиція, які сприяють педагогічній діяльності та природоохоронній роботі.

Обґрунтовано, що від узгодженого формування особистісних та фахових компонентів залежить гармонійний розвиток майбутніх учителів з відповідними поглядами на взаємодію людини й природи. Теоретичний аналіз особистісних та фахових компонентів екологічного світогляду дав можливість обґрунтувати функціональну структуру екологічного світогляду майбутніх учителів, до якої входять складники: функції, компоненти, типи, рівні.

Виходячи зі специфіки професійної діяльності вчителя, визначаємо функції, які входять до структури екологічного світогляду: пізнавально-дидактичну, виховну та практично-прогностичну.

Пізнавально-дидактична функція охоплює процес пізнання, засвоєння й усвідомлення провідних ідей гармонійної єдності людини й природи, а також розвиток особистісної переконаності в істинності тих чи тих тверджень, пізнавального інтересу особистості до екологічних проблем, загальної ерудиції, творчості у виявленні та розв'язанні екологічних проблем, вирішення яких і припускає цілеспрямоване здійснення й закріплення змін в знаннях студентів. Ця функція зумовлює необхідність виділення в структурі екологічного світогляду когнітивного компонента.

Виховна функція забезпечує формування інтересів і потреб людини як суспільної особистості, системи цінностей, які відповідають її потребам, оцінних суджень. Ця функція зумовлює необхідність виділення в структурі екологічного світогляду аксіологічного компонента.

Практично-прогностична функція передбачає розвиток організаторського досвіду для збереження довкілля, формування вмінь і навичок природоохоронної роботи, ініціативи в проведенні заходів на екологічну та природоохоронну тематику, творчості в їх здійсненні та сформованості мотивації для цих видів діяльності. Ця функція показує необхідність виділення праксеологічного компонента в структурі екологічного світогляду майбутніх учителів.

Таким чином, у структурі екологічного світогляду майбутнього вчителя важливого значення набувають *когнітивний, аксіологічний та праксеологічний* компоненти. На основі визначених структурних компонентів екологічного світогляду майбутнього вчителя, у процесі висвітлення їх змісту й функцій обґрунтовано його типи як показники сформованості знань, поглядів і переконань у майбутніх учителів на взаємодію людини та природи: антропоцентричний, ситуативний, екоцентричний, які відрізняються за поглядами особистості на місце в природі, ставлення до екологічних проблем та їх розв'язання.

Відповідно класифіковано рівні сформованості екологічного світогляду майбутнього вчителя на високий, достатній, середній, низький, які відрізняються за сформованістю екологічних знань, поглядів на проблеми відносин людини й природи; участю у науково-дослідній роботі; розвитком практичних навичок проведення природоохоронної роботи.

Визначені функції, компоненти, типи, рівні узяті за основу для подальшого проведення експериментальних досліджень з метою перевірки ефективності формування екологічного світогляду майбутніх учителів на основі удосконалення навчально-виховного процесу під час реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Третій розділ – **„Проектування моделі та педагогічна діагностика сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів”**. Виявлено соціально-педагогічні умови формування екологічного світогляду, здійснено проектування моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів, та проведено констатувальний експеримент з метою діагностики сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів.

Досліджено, що на формування екологічного світогляду майбутніх учителів впливають три групи умов. Перша група – умови, які діють за межами вищого навчального закладу. Друга група стосується формування екологічного світогляду в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя у вищому педагогічному закладі. Третя група умов визначається педагогічною взаємодією в системі „викладач – студент”.

Установлено, що до *першої групи* умов належать: потреби суспільства в збереженні навколишнього середовища, що пов'язані із сучасною екологічною ситуацією та потреба в гармонізації відносин майбутнього вчителя з природою, що викликана їх незадовільним станом; характер відносин майбутнього вчителя з навколишнім середовищем, який задовольняє зазначені потреби; вихідний рівень сформованості екологічного світогляду майбутнього вчителя; соціально-екологічний досвід людства. Визначено, що *друга група* умов пов'язана з професійною підготовкою майбутнього вчителя у вищому педагогічному закладі, до складу якої

входять: підпорядкування мети формування екологічного світогляду майбутнього вчителя меті формування гармонійної особистості та педагога-професіонала; дотримання неперервності навчально-виховного процесу у вищому педагогічному закладі в єдності навчання, виховання, наукової діяльності та природоохоронної роботи; наявність матеріально-технічної бази й рівня кваліфікації викладацького складу. *Третя група* умов пов'язана із взаємодією викладачів і студентів у навчально-виховному процесі. До цієї групи умов належать: особистість викладача, особистість студента, педагогічний процес.

На основі узагальнення викладених умов розроблено модель формування екологічного світогляду, в якій встановлено відповідність між різними її складниками. Під моделюванням процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів ми розуміємо метод пізнавальної й управлінської діяльності, що дозволяє адекватно та цілісно відобразити в модельних уявленнях суть, важливі якості й компоненти системи, отримати інформацію про її стан, можливості та умови побудови, функціонування й розвитку.

Розроблена модель формування екологічного світогляду майбутніх учителів вищих педагогічних навчальних закладів показана схематично на рисунку 1.

Виокремлено компоненти моделі: ресурсний, базовий, діяльнісний, функціональний, упроваджувальний. *Ресурсний* компонент моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів базується на соціально-екологічному досвіді, що дозволило здійснити наповнення навчально-виховного процесу екологічним змістом. *Базовий* компонент моделі визначено з урахуванням особливостей професійної підготовки майбутнього вчителя (екологічний аспект): навчання, виховання, науково-дослідницька діяльність та природоохоронна робота. *Діяльнісний* компонент включає діяльність майбутнього вчителя (екологічний аспект), яку пов'язано з вирішенням проблеми гармонізації відносин людини й природи (педагогічна діяльність та природоохоронна робота). *Функціональний* компонент характеризує функціональну структуру екологічного світогляду майбутнього вчителя, на яку спрямовані організаційні й методичні впливи. *Упроваджувальний* компонент забезпечує реалізацію моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів у організаційно-методичній системі (мета, зміст, форми, методи, засоби, ступінь реалізації визначеної мети: діагностика, оцінка, корекція, контроль, підсумки, проектування нового етапу організації навчально-виховного процесу).

Реалізація моделі формування екологічного світогляду майбутнього вчителя передбачає отримання і засвоєння студентами системи знань, розвиток у них емоційно-ціннісних поглядів, переконань, духовності й закріплення практичних настанов під час аудиторної і позааудиторної роботи в процесі навчання, виховання, науково-дослідницької діяльності та природоохоронної роботи в процесі застосування відповідного змісту, методів, форм і засобів завдяки впровадженню організаційних і методичних прийомів, що забезпечує формування когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів.

Досліджено сформованість екологічного світогляду студентів першого – п'ятого курсів природничо-географічного, фізико-математичного, філологічного, історичного й факультету початкової освіти за допомогою анкетування, співбесіди, спостереження,

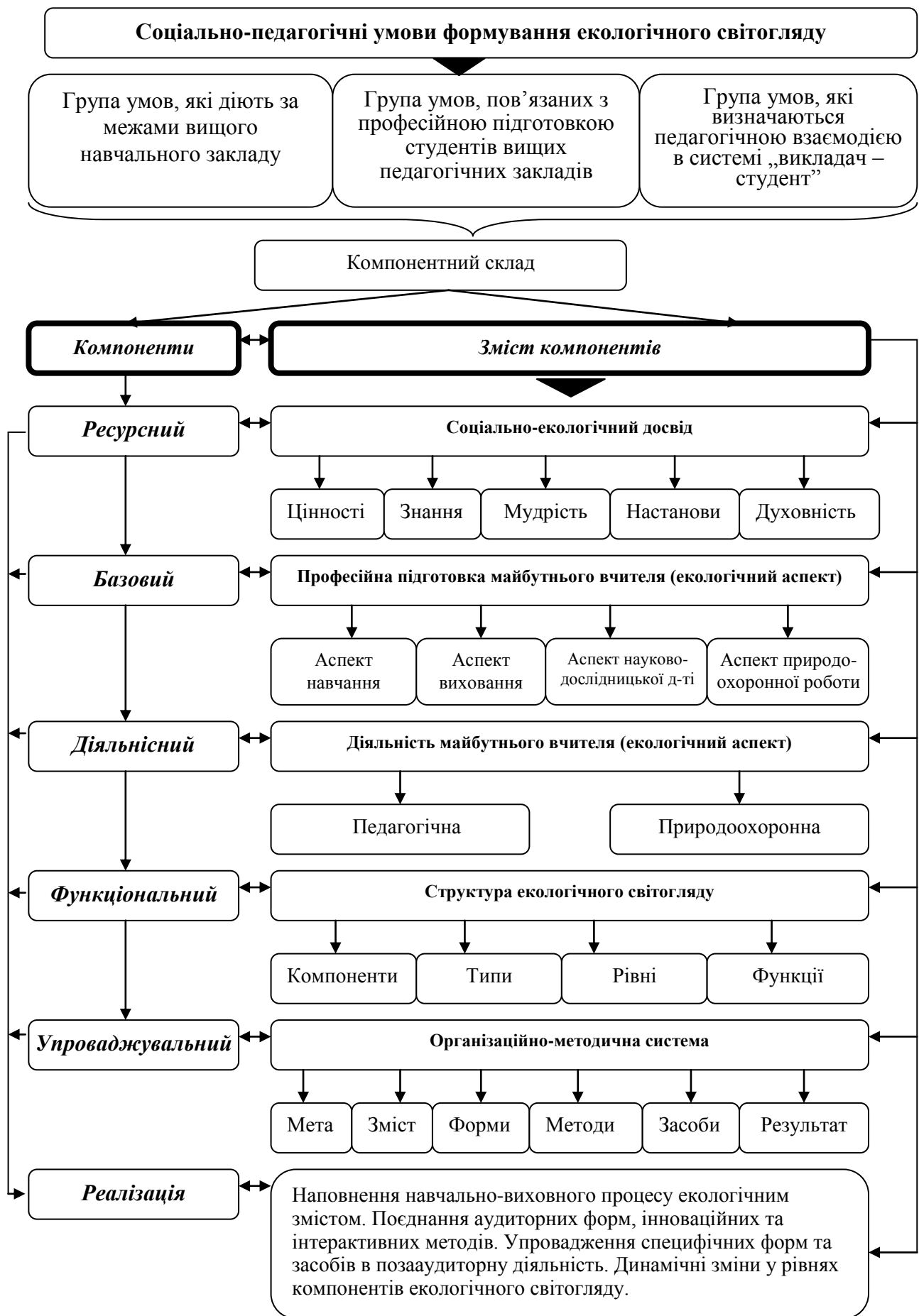

Рис. 1. Модель формування екологічного світогляду майбутнього вчителя

проведення педагогічного експерименту у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка, Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Волинському національному університеті імені Лесі Українки, Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького з 2001 по 2008 рр.

В експерименті взяли участь 2040 студентів (експериментальні та контрольні групи). За вихідний рівень екологічного світогляду (констатувальний етап експерименту) прийнято рівень його сформованості в студентів першого курсу. Прийнято обсяг робочої вибірки для контрольної та експериментальної груп у межах 20 студентів, ураховуючи, що середня кількість студентів в академічних групах – від 16 до 23 осіб. Вибірку виконано методом серійного відбору, що дозволяє провести оцінку статистичної ймовірності результатів дослідження.

Графічне зображення рейтингових показників компонентів екологічного світогляду за узагальненими результатами дослідження 2001 року у п'яти університетах дозволило наочно показати закономірності статистичного закону розподілу їх рівнів (рис. 2).

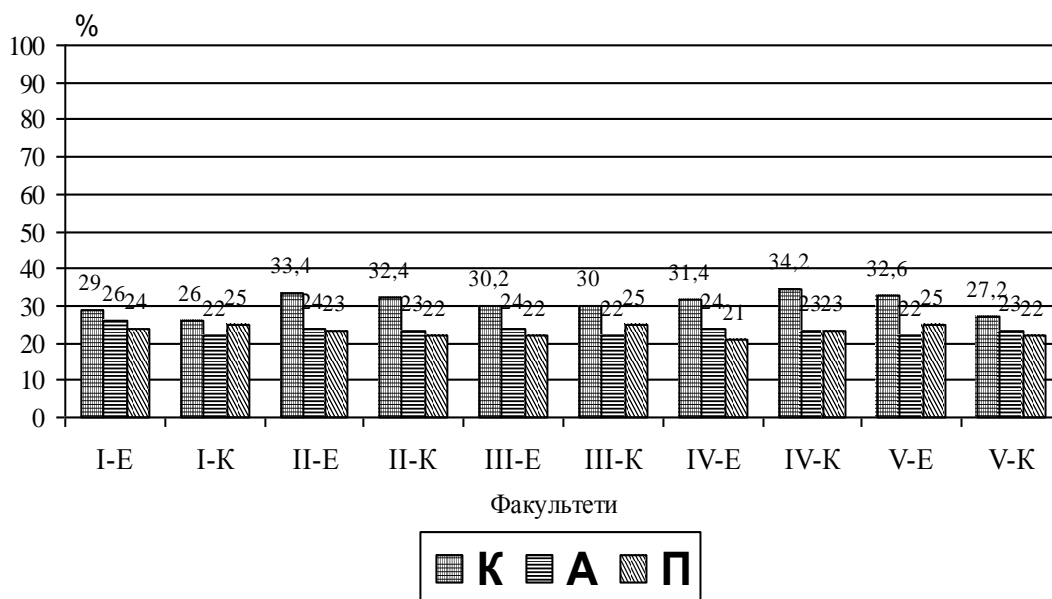

Рис. 2. Вихідний рівень екологічного світогляду майбутніх учителів на етапі констатувального експерименту (0 зріз):

Е – експериментальна група; К – контрольна група; I – природничо-географічний факультет; II – фізико-математичний факультет; III – історичний факультет; IV – філологічний факультет; V – факультет початкової освіти.

Стовпчики діаграм, які відображають К (когнітивний), А (аксіологічний), П (праксеологічний) компоненти екологічного світогляду студентів усіх факультетів, підтверджують відсутність істотної відмінності узагальнених оцінок за компонентами екологічного світогляду студентів між факультетами.

Аналіз результатів дав змогу зробити висновок, що основна щільність розподілу показників когнітивного компонента екологічного світогляду в студентів експериментальної групи знаходиться в межах 29–33,4 %, контрольної групи –

26–34,2 %, що відповідає середньому рівню; аксіологічного: експериментальної групи – 22–26 %, контрольної групи – 22–23 %, що відповідає низькому рівню; праксеологічного: експериментальної групи 21–25 %, контрольної групи 22–25 %, що відповідає низькому рівню.

Результати констатувального експерименту засвідчили низький рівень аксіологічного й праксеологічного компонентів та середній рівень – когнітивного.

Установлено, що причинами середнього рівня когнітивного компонента екологічного світогляду в студентів є недостатні екологічні знання, слабкі міжпредметні зв'язки з вивчення екологічних тем у інших циклах дисциплін і майже повна відсутність природоохоронної роботи у вищому навчальному закладі. Низький показник праксеологічного та аксіологічного компонентів у студентів усіх факультетів і незнання чи невміння проводити природоохоронну роботу пояснюється відсутністю цілісності та неперервності навчально-виховного процесу та запозиченого з біології традиційного вивчення екологічних проблем.

Проблему комплексного залучення студентів до вивчення й вирішення педагогічних та екологічних питань можна вважати не вирішеною. Відсутність комплексності та недотримання принципу неперервності утруднюють інтеграцію знань з різних навчальних дисциплін у формуванні світоглядної ідеї діалектичної єдності людини та природи.

Проаналізувавши результати констатувального етапу експерименту, пропозиції викладачів, студентів, припускаємо, що ефективне формування екологічного світогляду студентів природничо-географічного, фізико-математичного, історичного, філологічного та факультету початкової освіти педагогічних університетів можливе через удосконалення навчально-виховного процесу шляхом реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

У четвертому розділі – **„Організаційно-методичні засади формування екологічного світогляду майбутніх учителів”** – теоретично обґрунтовано й розроблено шляхи впровадження моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів на основі наповнення навчально-виховного процесу екологічним змістом, застосування інноваційних методів, засобів та специфічних позааудиторних форм.

У процесі формування екологічного світогляду наповнення навчально-виховного процесу екологічним змістом здійснено в програмах навчально-виховної та наукової діяльності студентів, а саме: в програмах навчальних дисциплін різних циклів відображено елементи екологічних знань, що в результаті охопило ідею гармонійної єдності людини й природи в цілому; на заключному етапі в зміст програми включалися елементи, які сприяли інтеграції екологічних знань. Оптимальним варіантом є спецкурс „Формування екологічного світогляду учнів”; в усі напрями національного виховання включено екологічні ідеї; на рівні науково-дослідної роботи студенти залучалися до різних її видів із включенням екологічної чи еколого-педагогічної тематики; на рівні навчально-польових та інших видів практик, завдяки їх комплексному проведенню, реалізувалися міжпредметні зв'язки; на рівні педагогічної практики включався у програми різних її етапів екологічний зміст; на рівні природоохоронної роботи студенти залучалися до різних її видів.

У процесі формування екологічного світогляду враховувалась специфіка кожного факультету, на якому проводилося експериментальне дослідження (природничо-географічний, фізико-математичний, історичний, філологічний, факультет початкової освіти).

Досвід роботи викладачів суспільно-гуманітарних, природничо-математичних, професійно орієнтованих та фахових дисциплін вищих навчальних закладів (спостереження на лекціях, семінарах, лабораторно-практичних заняттях, бесіда з викладачами, студентами), власний досвід викладання дисциплін екологічного спрямування дозволив зробити висновок про можливість екологізації змісту цих дисциплін.

Визначено напрями введення екологічного матеріалу в зміст програм дисциплін суспільно-гуманітарного та професійно орієнтованого циклів: включення екологічного матеріалу в зміст курсу як самостійної системи знань, в традиційні питання змісту як складника інших тем дисциплін, які не є власне екологічними (характеристика законів, закономірностей відповідної науки на екологічних прикладах); створення інтегрованого самостійного напрямку у відповідній науці.

Удосконалення змісту дисциплін природничо-математичного циклу реалізовано на прикладі дисципліни „Основи екології”. Системний аналіз сучасної екології як науки, вітчизняних і зарубіжних підручників екологічного спрямування, монографій за різними галузями екологічних знань, наукових екологічних журналів, екологічного реферативного журналу засвідчив, що в екології виділяються три основних напрями: біосфера (походження, структура, термінологія); взаємозв'язки в природі (абіотичні, біотичні, антропогенні); зовнішні впливи (природні, екстремальні, надзвичайні; передбачення, моделювання, прогнозування, попередження). Ці напрями нами узагальнено в навчальній дисципліні „Основи екології” через модулі: біосфера; взаємозв'язки в природі, зовнішні впливи. Визначальним для змісту дисципліни „Основи екології” на кожному факультеті є посилене вивчення одного із трьох модулів, що визначалося згідно з кваліфікаційними вимогами відповідного фахівця.

Доведено, що ефективне формування екологічного світогляду майбутнього вчителя здійснюється в неперервному навчально-виховному процесі вищого педагогічного закладу через лекції, семінарські заняття, екологічний лабораторний практикум, науково-дослідну роботу, педагогічну, навчально-польову та інші види практик.

Для реалізації мети формування екологічного світогляду студентів ефективним є систематичне й послідовне запровадження на практиці узгоджених дій викладача і студентів у процесі поєднання аудиторних, специфічних позааудиторних форм та інноваційних методів. Їхнє поєднання в навчально-виховному процесі можливе за кількома варіантами. Перший полягав в тому, що організаційні форми й методи взаємопов'язані системою відповідної науки (лабораторні та практичні дослідження, обговорення причин і наслідків екологічних явищ, доповіді на засіданнях наукових груп, конференціях, публікації). Другим варіантом для поєднання форм і методів навчально-виховного процесу використано теорію поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Талізін), суть якої відповідає розвитку екологічного світогляду студентів у послідовності організаційних форм „лекція – практикум – семінар –

позааудиторна робота” та передбачає науково обґрунтований порядок уведення інноваційних та інтерактивних методів у навчально-виховний процес.

Для ефективного формування екологічного світогляду майбутніх учителів удосконалено лекційні, лабораторно-практичні та семінарські заняття шляхом уведення:

- проблемного методу, ефективність якого забезпечувалася такою побудовою курсу, у якій проблеми, що розглядаються, взаємопов’язано сліднують з однієї організаційної форми в іншу (з лекції на семінар, на лабораторне заняття тощо). Залежно від етапу вивчення екологічного матеріалу використано проблемні ситуації, які відрізняються як за кількістю напрямів для їхнього вирішення, так і за способом їх формулювання. Вирішення проблемних ситуацій було можливим за допомогою нової інформації, порівнянні з відомою та її дискусійного обговорення: від постановки до розв’язання проблеми;

- екологічної спрямованості дослідницької діяльності під час лабораторно-практичних занять. Ефективність дослідницького методу забезпечено об’єднанням екологічних тем мережею взаємопов’язаних проблем, котрі вирішувалися під час лекцій, лабораторного практикуму, семінарських занять, самостійної позааудиторної роботи; послідовним зменшенням орієнтирів для виконання завдань; побудовою лабораторного практикуму як цілісного наукового дослідження, яке виконувалося на певному екологічному об’єкті;

- ділових ігор. Запропоновано здійснювати ділові ігри на прикладах взаємодії людини й природи. Упроваджено різні типи рольових ігор: мікрОВикладання, науково-рольові диспути, сюжетно-рольові ігри, творчі ділові ігри, що моделюють умови майбутньої еколого-педагогічної діяльності, зміст якої полягає у відтворенні студентами імітації діяльності спеціалістів, стосунків між ними й природою, засвоєння моральних норм і правил поведінки в природі та є моделлю колективного пошуку оптимального рішення проблеми взаємозв’язку людини й природи;

- кейс-методу. Розглянуто методику впровадження кейс-методу в навчально-виховний процес вищих навчальних закладів, яка полягала в розв’язанні ситуації, що окреслює певні події та обставини й включала викладення в хронологічному порядку основних аспектів розвитку екологічної ситуації. Це дозволило оцінити знання студентів, рівень засвоєння матеріалу та можливості ухвалювати на їх підставі відповідні рішення. Для природничо-географічного факультету та факультету початкової освіти вирішення кейсу пов’язувалося з вивченням об’єктів природи, проблем взаємодії людини та природи і включалося в зміст навчальної, навчально-дослідної та науково-дослідницької діяльності студентів. Для інших спеціальностей було достатньо включення вирішення кейсу в навчальну діяльність. Упровадження кейс-методу передбачало проведення аналізу конкретних екологічних ситуацій;

- аналізу конкретної екологічної ситуації, що полягав у глибокому й докладному дослідженні реальної обстановки, яке виконувалося для виявлення характерних властивостей, причинно-наслідкових зв’язків, виділення варіантів правильних і помилкових рішень, обрання критеріїв знаходження оптимального рішення в певній ситуації;

- метод проекту. Суть проектного методу полягала в послідовному здійсненні студентами запланованих дій з метою успішного виявлення екологічних проблем (від

локальних до глобальних), формування в них готовності до діяльності в умовах екологічної кризи. Проект відображав прогноз екологічного стану навколишнього середовища, можливість розв'язання екологічних проблем та фіксував доступний рівень виконання відповідних дій;

- методів контролю залежно від етапу, який контролюється, його процесу чи результату, тестових завдань для перевірки результатів, відповідей студентів під час виконання контрольних завдань, частоти й періодичності контролю.

Установлено, що організаційною формою, спрямованою на формування природоохоронних умінь і навичок у професійній діяльності, є навчально-польова та інші види практик: польова (природничо-географічний та факультет початкової освіти), археологічна (історичний), етнографічна (філологічний), технологічна (фізико-математичний). Проведені дослідження підтвердили складність екоситуації на територіях проходження навчально-польових та інших видів практик, що вимагало підвищення відповідної підготовки майбутніх учителів. Сучасні умови шкільної освіти та ускладнення екологічної ситуації вимагають від випускників педагогічних навчальних закладів мати навички досконалої безпечної поведінки в природі.

Для підвищення рівня організації та проведення навчально-польових практик запропоновано:

- упроваджувати комплексні навчально-польові практики;
- проводити певну градацію навчально-польових та інших видів практик для студентів відповідних курсів, що забезпечить відвідування в період їхнього навчання всі природні зони країни, сприятиме ознайомленню з екологічними проблемами кожного регіону;
- проводити об'єднані навчально-польові та інші види практик з іншими вищими навчальними закладами. Це сприятиме обміну досвідом та інформацією, формуванню тісних відносин між ними, забезпечить спільне вирішення реальних проблем.

Використано специфічні позааудиторні форми:

- комплексні експедиції екологічного спрямування. Упроваджено комплексні експедиції для студентів різних факультетів. Напрямами тематики були: географічний, біологічний, хімічний, санітарний, історичний, археологічний, соціологічний, народознавчий, екологічний. Доведено, що обстеження території доцільно проводити групами: група, що досліджує природні ресурси (факультет початкової освіти, природничо-географічний); група, що досліджує історію, традиції краю (історичний, філологічний); група збору соціологічної інформації (філологічний, факультет початкової освіти); група, яка досліджує екологічні проблеми регіону (фізико-математичний, природничо-географічний);

- екологічні маршрути. Підготовка груп студентів до екологічних маршрутів і природоохоронних дій складалася з розподілу обов'язків між членами групи. Ураховуючи сутність проблем відносин людини й природи під час проведення екологічних маршрутів, студенти поділялися на групи відповідно до поставлених завдань: географів, біологів, істориків, екологів, соціологів;

- екологічні стежини. Розроблено методику організації та функціонування екологічних стежин. Організація екологічних стежин здійснювалася, насамперед, студентами природничо-географічного факультету, але допомогу в оформленні

документації та маршруту, маркування стежини, обладнання інвентарем, її утримання, здійснення контролю за її станом, підготовку екскурсів надawali студенти різних факультетів;

- проектування та організація мікрозаказника. Запропоновано напрями організації екологічної освіти для учнів і екологічної просвіти всього населення майбутніми вчителями в межах створеного мікрозаказника;

- конкурси на природоохоронну тематику (проекти та творчі роботи різного спрямування). Загальною ідеєю в процесі розроблення екологічних конкурсів було те, що творча навчально-виховна й практична діяльність студентів з охорони навколишнього природного середовища сприяє усвідомленню ними нагальних проблем довкілля та значно поліпшує умови підготовки майбутніх педагогів до здійснення екологічної освіти в школі;

- організацію екологічного моніторингу в навчально-виховному процесі, яку побудовано відповідно до завдань, що постають перед екологічними дослідженнями на сучасному етапі (спостереження та визначення стану біосфери й антропогенних змін в екосистемах, пов'язаних з впливом забруднення, сільськогосподарським використанням земель, урбанізацією; оцінка, контроль за станом навколишнього природного середовища; прогноз антропогенних змін стану біосфери, реакцій екосистем на забруднення; установлення екологічної ефективності сільськогосподарського використання земель, наслідків вирубки лісів; розроблення заходів щодо їх охорони, раціонального використання природних ресурсів і попередження критичних ситуацій, шкідливих чи небезпечних для здоров'я людини).

Таким чином, практична природоохоронна робота в сучасній вищій школі будується на засадах комплексного розкриття проблем охорони природи; взаємозв'язку теоретичних знань з практичною діяльністю майбутніх учителів у цій галузі; поєднання аудиторних занять з безпосереднім спілкуванням з природою (екскурсії, екологічні практикуми, польові табори тощо); використання проблемних методів навчання, рольових ігор, екологічних проектів та ін.

Важливою складовою формування екологічного світогляду майбутніх учителів є педагогічна практика, у процесі якої відбувається розвиток основних професійних умінь і навичок. Результати аналізу програм педпрактики на різних факультетах показали, що тільки на природничо-географічному та факультеті початкової освіти передбачено прикладні природоохоронні вміння й навички.

Запропоновано схему формування в майбутніх учителів педагогічних умінь і навичок екологічного змісту в неперервному процесі педагогічної практики. У змісті кожного етапу педагогічної практики, коли студент виконував обов'язки вчителя-предметника, класного керівника передбачалася реалізація завдань екологічного виховання в класній, позакласній та позашкільній роботі: проведення інтегрованих, нетрадиційних уроків у вигляді гри, конференції, виховних, позакласних заходів чи акцій на екологічну та природоохоронну тематику, керівництво екологічним гуртком. Управління формуванням умінь і навичок цього рівня передбачає введення в зміст педагогічної практики завдань, спрямованих на підготовку студентів до тієї чи тієї діяльності.

Реалізація системи формування екологічного світогляду майбутніх учителів досягається в процесі вирішення творчих завдань під час науково-дослідницької діяльності. Запропоновано тематику науково-дослідної роботи за напрямками: єдності людини, суспільства й природи; природокористування та охорони природи; охорони й відновлення здоров'я засобами природи; морального, естетичного чи екологічного аспекту взаємодії з природою. Ці напрями слугують орієнтиром для організації науково-дослідницької діяльності студентів, а також для визначення змісту творчих завдань.

Результати наших досліджень підтвердили припущення, що для вдосконалення організації проведення дослідницької діяльності та природоохоронної роботи необхідно матеріально-технічне забезпечення.

Під „матеріально-технічним забезпеченням” розуміємо, по-перше, засоби, які містять у собі наукову інформацію, що визначається метою навчально-виховного процесу (друковані текстові засоби, пристрої динамічної проекції, природні джерела тощо); по-друге, усі матеріальні засоби, які використовуються з навчально-виховною метою та які здатні безпосередньо передавати студентам інформацію, розвивати вміння, навички, формувати переконання (прості візуальні засоби, технічні візуальні засоби, засоби автоматизації процесу навчання, лабораторне обладнання); по-третє, матеріальна та експериментальна бази, на яких проводяться еколого-педагогічні дослідження (еколого-натуралістичний центр, екологічна лабораторія, навчально-науковий педагогічний комплекс та школи-лабораторії екологічного спрямування, агробіостанція).

Доведено, що ефективне формування екологічного світогляду майбутніх учителів можливе завдяки упровадженню моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

У п'ятому розділі – **„Експериментальна перевірка ефективності формування екологічного світогляду майбутніх учителів”** – реалізовано модель формування екологічного світогляду майбутніх учителів у процесі формувального експерименту.

Мета формувального експерименту полягала у виявленні залежності між упровадженням у навчально-виховний процес запропонованої моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів і рівнями сформованості компонентів екологічного світогляду: когнітивного, аксіологічного й праксеологічного.

Реалізація мети формувального експерименту здійснювалася за допомогою навчально-методичного комплексу, до якого входили: програма „Формування екологічного світогляду учнів” (спецкурс), удосконалена програма „Основи екології”, програма комплексної навчально-польової практики, програма педагогічної практики з посиленням висвітлення екологічних проблем, програма науково-дослідницької роботи студентів із урізноманітненою еколого-педагогічною та екологічною тематикою, програма „Методика навчання екології” та методичні рекомендації „Неперервне формування екологічного світогляду студентів з першого по четвертий курс” (для викладачів вищої школи).

Для студентів природничо-географічного, фізико-математичного, філологічного, історичного та факультету початкової освіти інтегративний шлях формування екологічного світогляду мав таку структуру:

– введення основних понять під час вивчення проблеми взаємодії людини й природного середовища, вивчення окремих питань взаємодії людини й природи;

психолого-педагогічних засад формування екологічного світогляду у циклі суспільно-гуманітарних дисциплін (природа, природне середовище, природні системи, географічні системи, екологічні системи, вікова фізіологія й шкільна гігієна тощо), установлення міжпредметної єдності між ними (перший – третій семестри);

- узагальнення знань під час вивчення окремих, у тому числі заключних, тем у циклі професійно орієнтованих дисциплін (четвертий, п'ятий семестри);

- розширення, поглиблення знань під час вивчення дисципліни „Основи екології” з циклу природничо-математичних дисциплін (шостий семестр);

- поглиблення, конкретизація, поєднання педагогічних та екологічних знань та їх узагальнення в інтегрованому курсі „Формування екологічного світогляду учнів” (сьомий семестр),

- застосування отриманих знань у процесі науково-дослідної роботи майбутніх учителів з педагогічної та екологічної тематики, на комплексній навчально-польовій практиці та під час проходження педагогічної практики з посиленням використання екологічного матеріалу (восьмий, дев'ятий семестри).

Формування екологічного світогляду майбутніх учителів експериментальної групи під час першого етапу формувального експерименту здійснювалося за рахунок введення в навчально-виховний процес теоретичної складової навчально-методичного комплексу (І зріз).

На другому етапі формувального експерименту передбачалося визначити динаміку екологічного світогляду майбутніх учителів у експериментальній групі під час застосування специфічних позааудиторних форм у процесі навчально-польової та інших видів практик (експедиції, походи, екологічні стежини, екскурсії, проведення природоохоронної роботи в процесі організації й створення мікрозаказників, проведенні конкурсів на природоохоронну тематику, у застосуванні екологічного моніторингу); у контрольній групі навчально-польова практика проводилася за традиційною методикою (ІІ зріз).

Експериментальна робота на третьому етапі формувального експерименту передбачала вирішення педагогічних та екологічних проблем у процесі педагогічної практики в загальноосвітніх школах студентами IV і V курсу. Для студентів експериментальної групи було запропоновано програму педагогічної практики з посиленням висвітленням екологічних проблем та додаткові посібники (ІІІ зріз).

Робота в експериментальній групі, крім традиційної бази екологічної освіти – агробіостанція, еколога-натуралістичний центр, проводилася за допомогою інших структурних підрозділів: навчально-наукового педагогічного комплексу та шкільно-лабораторій екологічного спрямування, екологічної лабораторії, приміщення й території навчальних закладів.

Результати експериментальних даних статистично опрацьовано за методиками С. Архангельського, І. Бавріна, Дж. Гласса, А. Киверялга, Дж. Стенлі, А. Мармози, Г. Самнера. Це дозволило зіставити рівні показників сформованості екологічного світогляду до й після впровадження моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів.

Рівень та показники сформованості екологічного світогляду студентів контрольної та експериментальної груп визначалися за розробленими діагностичними

варіантами після кожного етапу дослідження (зрізу). Бесіди з студентами, спостереження за процесом їх навчання, анкетування, вивчення їхньої самостійної та індивідуальної роботи, ознайомлення з рефератами, повідомленнями, спостереження під час навчання, педагогічної, навчально-польової та інших видів практик, їх характеристика викладачами, вчителями та іншими студентами дозволили отримати важливі висновки про ефективність формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

У процесі формувального експерименту діагностика сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів проводилася за допомогою проміжного контролю у вигляді тестування студентів за визначеними завданнями, виконання контрольних робіт, які склалися з двох підходів до оцінки сформованості компонентів екологічного світогляду: 1) завдання, за допомогою яких можна виявити обсяг, якість знань, сформованість поглядів, переконань; 2) завдання, за допомогою яких можна з'ясувати сформованість вміння переносити знання в нову ситуацію, прояв переконань у вирішенні проблемних ситуацій (педагогічній діяльності чи природоохоронній роботі).

Для узагальнення результатів експериментальних досліджень здійснено порівняння за показниками сформованості екологічного світогляду студентів, що отримані в процесі констатувального та формувального експерименту і показано в таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняльна ефективність експериментального чинника за результатами констатувального та формувального експерименту

Факультет	Компоненти екологічного світогляду	Група	До експерименту		Після експерименту		Приріст %
			0 зріз, бали	%	III зріз, бали	%	
Природничо-географічний	К	е	1,45	29,0	4,46	89,2	60,2
		к	1,3	26,0	3,3	66,0	40,0
	А	е	1,3	26,0	3,46	69,2	43,2
		к	1,1	22,0	2,02	40,4	18,4
	П	е	1,2	24,0	4,31	86,2	62,2
		к	1,25	25,0	2,66	53,2	28,2
Фізико-математичний	К	е	1,67	33,4	4,1	82,0	48,6
		к	1,62	32,4	2,8	56,0	24,4
	А	е	1,2	24,0	3,93	78,6	54,6
		к	1,15	23,0	2,57	51,4	28,4
	П	е	1,15	23,0	3,9	78,0	55,0
		к	1,1	22,0	1,94	38,8	16,8
Історичний	К	е	1,51	30,2	4,07	81,4	51,2
		к	1,5	30,0	3,0	60,0	30,0
	А	е	1,2	24,0	4,08	81,6	57,6
		к	1,1	22,0	3,15	63,0	41,0
	П	е	1,1	22,0	3,92	78,4	56,4
		к	1,25	25,0	2,27	45,4	20,4
Філологічний	К	е	1,57	31,4	4,06	81,2	49,8
		к	1,71	34,2	2,5	50,0	24,2

Продовження табл. 1

Факультет	Компоненти екологічного світогляду	Група	До експерименту		Після експерименту		Приріст %
			0 зріз, бали	%	III зріз, бали	%	
Філологічний	А	е	1,2	24,0	3,59	71,8	47,8
		к	1,15	23,0	2,07	41,4	18,4
	П	е	1,05	21,0	3,68	73,6	52,6
		к	1,15	23,0	2,0	40,0	17,0
Початкової освіти	К	е	1,63	32,6	4,21	84,2	51,6
		к	1,36	27,2	2,6	52,0	24,8
	А	е	1,1	22,0	3,92	78,4	56,4
		к	1,15	23,0	2,32	46,4	23,4
	П	е	1,25	25,0	4,01	80,2	55,2
		к	1,1	22,0	2,25	45,0	23,0
Середнє	К	е	1,57	31,4	4,18	83,6	52,2
		к	1,5	30,0	2,84	56,8	26,8
	А	е	1,2	24,0	3,8	76,0	52,0
		к	1,13	22,6	2,43	48,6	26,0
	П	е	1,15	23,0	3,96	79,2	56,2
		к	1,17	23,4	2,22	44,4	21,0

За даними таблиці порівняльного аналізу результатів констатувального та формувального етапів експерименту стає очевидним, що до його початку узагальнені показники рівнів екологічного світогляду контрольної та експериментальної груп практично були однакові.

У результаті удосконалення навчально-виховного процесу за рахунок упровадження навчально-методичного комплексу 89,2 % студентів експериментальної групи природничо-географічного факультету за когнітивним (К) компонентом та 86,2 % за праксеологічним (П) компонентом наблизилися до високого рівня екологічного світогляду, який визначається як екоцентричний. Студенти фізико-математичного – 82,0 %, історичного – 81,4 %, філологічного – 81,2 %, початкової освіти – 84,2 % за когнітивним (К) компонентом наблизилися до достатнього рівня, який відповідає ситуативному типу. За аксіологічним (А) компонентом студенти експериментальної групи наблизилися до достатнього рівня екологічного світогляду – від 69,2 % на природничо-географічному факультеті до 81,6 % на історичному, що також відповідає екологічному світогляду ситуативного типу.

Результати експерименту вказують на позитивні зміни в екологічному світогляді студентів експериментальної групи природничо-географічного, фізико-математичного, історичного, філологічного та факультету початкової освіти у процесі реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

Динаміка рівнів сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів (узагальнено за факультетами) показана в таблиці 2.

Як видно з таблиці 2, у результаті реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів 83,6 % студентів експериментальної групи (К_е) наблизилися до високого рівня екологічного світогляду, яким є екоцентричний тип,

$A_e - 76,0\%$ та $P_e - 79,2\%$, яким є достатній рівень і визначається як ситуативний тип екологічного світогляду; в контрольній групі він склав за K_k відповідно $56,8\%$ (достатній рівень) та за $A_k - 48,6\%$, $P_k - 44,4\%$, що відповідає середньому рівню й світогляду антропоцентричного типу.

Таблиця 2

Динаміка рівнів сформованості екологічного світогляду майбутніх учителів

Екологічний світогляд (компоненти)	Група	Зрізи							
		0		I		II		III	
		бал	%	бал	%	бал	%	бал	%
К	е	1,57	31,4	3,55	71,0	3,95	79,0	4,18	83,6
	к	1,5	30,0	3,02	51,0	3,21	54,2	3,31	56,8
А	е	1,2	24,0	3,05	61,0	3,49	69,8	3,8	76,0
	к	1,13	22,6	2,07	41,4	2,32	46,4	2,43	48,6
П	е	1,15	23,0	2,8	56,0	3,57	71,4	3,96	79,2
	к	1,17	23,4	1,71	34,2	2,05	41,0	2,22	44,4

Отже, загальний приріст показників сформованості екологічного світогляду в майбутніх учителів експериментальної групи склав $K_e - 52,2\%$, $A_e - 52,0\%$, $P_e - 56,2\%$. Для контрольної групи $K_k - 26,8\%$, $A_k - 26,0\%$, $P_k - 21,0\%$.

В основі приросту рівнів компонентів екологічного світогляду студентів експериментальної групи – три чинники: упровадження теоретичної складової навчально-методичного комплексу із застосуванням інноваційних, зокрема й інтерактивних, методів під час аудиторних занять ($K_e - 39,6\%$, $A_e - 37,0\%$, $P_e - 33,0\%$); комплексне проведення різних видів практик (навчально-польової, археологічної, технологічної та ін.) з упровадженням специфічних позааудиторних форм ($K_e - 8,0\%$, $A_e - 8,8\%$, $P_e - 15,4\%$); педагогічна практика ($K_e - 4,6\%$, $A_e - 6,2\%$, $P_e - 7,8\%$).

Порівняльна характеристика результатів експерименту дала змогу виявити різницю в показниках екологічного світогляду майбутніх учителів в експериментальній та контрольній групах у межах кожного зрізу. До початку експерименту когнітивний компонент екологічного світогляду K_e у студентів експериментальної групи був вищим на $1,4\%$, A_e – на $1,4\%$, P_e – нижчим на $0,4\%$, ніж у контрольній групі. Після впровадження теоретичної складової навчально-методичного комплексу різниця склала $K_e - 20,0\%$, $A_e - 9,6\%$, $P_e - 11,8\%$. Після проходження навчально-польової практики з упровадження специфічних позааудиторних форм різниця склала $K_e - 24,8\%$, $A_e - 23,4\%$, $P_e - 30,4\%$. Проходження педагогічної практики забезпечило різницю $K_e - 26,8\%$, $A_e - 27,4\%$, $P_e - 34,8\%$.

Отже, проведений експеримент, який засвідчив позитивну динаміку у формуванні екологічного світогляду екоцентричного типу в майбутніх учителів, полягав у послідовному впровадженні в навчально-виховний процес організаційних та методичних прийомів, які включали: застосування навчально-методичного комплексу із використанням інноваційних, зокрема й інтерактивних, методів під час аудиторних занять, комплексної навчально-польової практики із застосуванням специфічних форм (експедиції, походи, стежини, екскурсії), педагогічної практики із застосуванням додаткових методичних посібників і методичних указівок.

Статистичне оброблення результатів формувального етапу експерименту за допомогою ймовірісно-статистичних методів, зокрема методу групування даних, вивчення розподілу статистик, методів зменшення розмірності масиву експериментальних даних, розрахунку критерію злагоди К. Пірсона, показало зміну антропоцентричного типу екологічного світогляду майбутніх учителів експериментальної групи на екоцентричний.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми формування екологічного світогляду майбутнього вчителя, здійснене в історичному, філогенетичному, онтогенетичному й професійному контексті, дає підстави для таких висновків:

1. У дисертаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та обґрунтовано новий підхід до розв'язання проблеми формування екологічного світогляду майбутніх учителів на ідеях єдності людини й природи, внутрішньої потреби майбутнього вчителя в гармонійному співіснуванні з природою.

На основі аналізу педагогічних досліджень широкого кола науковців, з'ясовано, що екологічний світогляд розглядається в різних аспектах: через поведінку людини в природному середовищі, систему екологічної освіти, екологічну вихованість, екологічне мислення, різні напрями вивчення педагогічних та екологічних проблем. Розкрито, що в Україні накопичено позитивний педагогічний досвід у формуванні поглядів і переконань майбутніх учителів на проблеми відносин людини й природи. Разом з тим виокремлюються й невирішені проблеми, до яких відносимо: необхідність цілеспрямованого формування в особистості поглядів на взаємодію людини й природи в цілісному навчально-виховному процесі й не тільки у майбутніх учителів природничих дисциплін, але й інших спеціальностей.

Відповідно доведено, що дослідження проблеми формування екологічного світогляду майбутніх учителів у неперервному навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів потребує нагального вирішення.

2. Здійснено аналіз філософських та природничо-наукових досліджень історичних шляхів становлення екологічного світогляду і встановлено, що у своєму розвитку він пройшов чотири етапи: міфологічний, релігійний, філософський, науковий, кожен з яких був обмежений певною суспільно-економічною формацією, еволюцією поглядів на взаємодію людини, суспільства, природи. В умовах первісного суспільства світогляд відображався в міфах і виступав первинною світоглядною формою. Античний час та Середньовіччя характеризувалися науково-пізнавальним ставленням людини до природи та зародженням натуралістичної форми світогляду. В епоху Відродження спостерігалось повернення до гармонії й досконалості у відносинах людини з природою (формування антропоцентричного характеру гуманістичного світогляду); у Новий час відбувався розвиток механістичної картини природи та системного „вижимання ресурсів”, який сприяв формуванню „хижацького” світогляду. У середині ХХ століття людина активно втручалася в механізми саморегулювання біосферних процесів, що відзначалося загальним загостренням відносин між людиною й природою. У цей період розвивається екологія як самостійна галузь та формуються концепція ноосфери, теорія глобальних проблем

та імператив сучасності. У зв'язку з цим, актуальною стає докорінна зміна поглядів людини на своє ставлення до природи, свого місця в ній, що сприяло виникненню екологічного світогляду як відображення поглядів людини на екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.

Розкрито й проаналізовано онтологію та обґрунтовано сутність понять „світогляд”, „екологічний світогляд”, „формування екологічного світогляду майбутніх учителів”.

3. Досліджено онтогенез екологічного світогляду особистості й доведено поетапний розвиток у неї відносно чіткої та логічно завершеної системи поглядів та переконань у процесі формування: світорозуміння, яке починається в сім'ї, дошкільному вихованні; екологічного мислення (початкова школа); екологічної свідомості (основна школа); основ екологічного світогляду (старша школа); екологічного світогляду (вищий навчальний заклад).

Обґрунтовано функціональну структуру екологічного світогляду майбутніх учителів, яка ґрунтується на особистісних (емоційний, пізнавальний, мотиваційно-ціннісний, практично-діяльнісний) та фахових (знання, уміння, навички й здібності, які дозволяють здійснювати еколого-педагогічну діяльність й природоохоронну роботу) компонентах. Виходячи із специфіки професійної діяльності вчителя, визначено його функції: пізнавально-дидактичну, виховну, практично-прогностичну, кожна з яких зумовлює необхідність виділення в структурі екологічного світогляду когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів. Обґрунтовано типи екологічного світогляду як показники сформованості поглядів і переконань у майбутніх учителів на взаємодію людини й природи: антропоцентричний, ситуативний, екоцентричний, які відрізняються за поглядами на місце в природі, ставленням до екологічних проблем та їх вирішення. Визначено чотири рівні сформованості екологічного світогляду – високий, достатній, середній, низький, що відрізняються за сформованістю екологічних знань, поглядів на проблеми взаємин людини й природи; участю в науково-дослідницькій діяльності; розвитком практичних навичок проведення природоохоронної роботи.

4. Розроблено концепцію формування екологічного світогляду майбутніх учителів та положення, які її розкривають. Доведено, що формування екологічного світогляду майбутнього вчителя може здійснюватися у процесі цілеспрямованого педагогічного впливу на засвоєння ним знань й розвиток поглядів, переконань, здібностей, активної екологічної позиції, які дають змогу здійснювати педагогічну діяльність та природоохоронну роботу, що потребує посилення екологічної домінанти в навчально-виховному процесі на всіх його етапах за рахунок уведення в навчально-виховний процес комплексу методів (проблемний метод читання лекцій; посилення дослідницької спрямованості лабораторних практикумів; дискусійне обговорення екологічних проблем під час семінарів, ділові і рольові ігри; метод проектів, кейс-метод, метод аналізу конкретних екологічних ситуацій), застосування специфічних позааудиторних форм у процесі навчально-польової та інших видів практик (експедиції, походи, екологічні стежини, екскурсії, проведення природоохоронної роботи в процесі організації й створення мікрозаказників, проведенні конкурсів на природоохоронну тематику, у застосуванні екологічного моніторингу), педагогічної практики в загальноосвітніх школах з висвітленням екологічних проблем.

Формування екологічного світогляду майбутніх учителів є спеціально організованим процесом, який охоплює такі взаємопов'язані та взаємозалежні елементи, як мета, зміст, методи, засоби, організаційні форми, ступінь реалізації наміченої мети: діагностика, оцінка, корекція, контроль, підсумки, проектування нового етапу організації навчально-виховного процесу.

5. Здійснено проектування моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів, яка узгоджує у своїй структурі п'ять компонентів. Ресурсним компонентом визначено соціально-екологічний досвід (ціннісні погляди, духовність, досвід, знання, практичні настанови), який дав можливість наповнити навчально-виховний процес екологічним змістом. Базовий компонент моделі визначено з урахуванням особливостей професійної підготовки майбутнього вчителя (екологічний аспект), що включає: навчання, виховання, науково-дослідницьку діяльність та природоохоронну роботу (у процесі навчання формуються знання, уміння і навички, оволодіння якими забезпечує розвиток всебічних здібностей і відповідної поведінки; у виховному процесі формуються переконання, потреби, готовність до певного виду діяльності, вольові якості, які до соціального досвіду не належать; у науково-дослідній роботі формуються ініціатива, творчість, самостійність; природоохоронний – активність, працездатність). Діяльнісним компонентом виступає діяльність майбутнього вчителя у напрямку гармонізації відносин людини й природи (педагогічна та природоохоронна). Функціональний компонент характеризує структуру екологічного світогляду (компоненти, типи, рівні, функції). Упроваджувальний забезпечує реалізацію моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів у організаційно-методичній системі, завдяки якій вирішуються окремі організаційні та методичні питання, досягається поставлена мета.

6. На основі проведеного констатувального експерименту встановлено низький рівень сформованості екологічного світогляду студентів різних факультетів (природничо-географічного, фізико-математичного, історичного, філологічного, початкової освіти) та виявлено причини такого стану: відсутність усвідомленості значущості філософських та екологічних знань для особистісного сприйняття екологічних проблем, нерозвинене вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки в природі, недостатні знання морально-етичних норм і правил поведінки в природі, не сформованість мотивації збереження й раціонального використання природних ресурсів, недооцінка значення здорового способу життя для виживання в складних екологічних умовах, що залежить від попередніх ланок освіти та екологічного виховання в сім'ї. У зв'язку з цим визначено антропоцентричну спрямованість екологічного світогляду майбутнього вчителя.

Проблему комплексного залучення студентів до вивчення й вирішення педагогічних та екологічних проблем можна вважати не розв'язаною. Відсутність комплексності та недотримання принципу неперервності, недостатнє застосування сучасних технологій навчання для вирішення проблем відносин людини й природи утруднюють інтеграцію знань з різних навчальних дисциплін у формуванні світоглядної ідеї діалектичної єдності людини й природи.

7. Упроваджено навчально-методичний комплекс на основі поглиблення, конкретизації й синтезу педагогічних та екологічних знань, умінь, навичок, поглядів і

переконань, а саме: програму „Формування екологічного світогляду учнів” (спецкурс), удосконалену програму „Основи екології”, програму комплексної навчально-польової практики, програму педагогічної практики з посиленням висвітленням екологічних проблем, програму науково-дослідницької роботи студентів з урізноманітненою еколого-педагогічною та екологічною тематикою, методичні рекомендації „Неперервне формування екологічного світогляду студентів з першого по четвертий курс”. Для підсилення інформаційного аспекту навчально-виховного процесу запропоновано підручник „Методика навчання екології” (з грифом МОН України), навчальний посібник „Краєзнавчий підхід до екологічного виховання”, навчально-методичні посібники „Екологічна стежина – одна із форм природоохоронної роботи” та „Екологічна робота і виховання в сільській школі”, науково-методичний посібник „Динаміка психолого-педагогічних умов формування екологічного світогляду молоді” для викладачів вищих педагогічних навчальних закладів для роботи з майбутніми учителями з урахуванням специфіки еколого-педагогічної діяльності та природоохоронної роботи.

8. Експериментально перевірено ефективність впровадження в навчально-виховний процес моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів, яка виявляється в тому, що за результатами формувального експерименту студенти експериментальної групи всіх факультетів наблизилися до достатнього та високого рівня екологічного світогляду, в контрольній групі – середнього. Результати дослідження на природничо-географічному, фізико-математичному, історичному, філологічному та факультеті початкової освіти свідчать про динамічні позитивні зміни показників сформованості екологічного світогляду, які відбулися в студентів експериментальних груп під впливом запропонованих експериментальних нововведень.

За співвіднесенням рівнів і типів екологічного світогляду можемо констатувати наявність у студентів експериментальної групи екоцентричного типу екологічного світогляду, у контрольній – ситуативного. Результати експерименту вказують на ефективність усіх запропонованих напрямів у формуванні екологічного світогляду майбутніх учителів.

Узагальнюючи результати дослідження, можна констатувати, що всі завдання повністю реалізовані, а робоча гіпотеза про те, що формування екологічного світогляду майбутніх учителів буде ефективним за умови удосконалення навчально-виховного процесу під час реалізації моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів підтвердилася.

Виконана робота не охопила всіх аспектів досліджуваної проблеми, оскільки не вичерпує застосування дидактичних, організаційно-методичних можливостей багатогранного й динамічного процесу формування екологічного світогляду майбутнього вчителя у вищих педагогічних навчальних закладах. Подальший науковий пошук необхідно здійснювати в напрямі додаткового вивчення закономірностей процесу формування екологічного світогляду майбутніх учителів за межами вищого навчального закладу: поєднання родинного виховання, суспільного й професійного становлення, у процесі міжвузівських зв'язків. Особливої уваги вимагає вивчення та узагальнення зарубіжного досвіду формування екологічного світогляду майбутніх учителів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. **Совгіра С. В.** Формування екологічного професіоналізму майбутнього вчителя : монографія / Світлана Василівна Совгіра. – К. : Наук. світ, 2002. – 178 с.
2. **Совгіра С. В.** Експедиційні дослідження в системі сучасної освіти : Малі річки Уманщини : монографія / **С. В. Совгіра**, О. В. Тімець. – К. : Наук. світ, 2005. – 250 с. – 5,96 д.а.
3. **Совгіра С. В.** Формування екологічного світогляду студентів у процесі навчально-польових практик : монографія / **С. В. Совгіра**, В. Г. Гончаренко. – К. : Міленіум, 2005. – 169, [1] с. – 3,42 д.а.
4. **Совгіра С. В.** Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах : монографія / Світлана Василівна Совгіра. – К. : Наук. світ, 2008. – 346 с.

Підручники, навчальні посібники

5. Географія Уманщини : навч. посіб. / [Козинська І. П., Ситник О. І., Тімець О. В., Кравцова І. В., Половка С. Г., Гончаренко Г. Є., **Совгіра С. В.** та ін.]. – К. : Інтерлінк, 2006. – 176 с. – (До 75-річчя Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини). – 1,29 д.а.
6. Гончаренко Г. Є. Природні ресурси України, їх стан та перспективи раціонального використання : навч. посіб. / Г. Є. Гончаренко, **С. В. Совгіра**. – К. : Наук.світ, 2000. – 130 с. – 4,25 д.а.
7. Екологічна стежина – одна із форм природоохоронної роботи : навч.-метод. посіб. / [Гончаренко Г. Є., **Совгіра С. В.**, Тімець О. В., Козинська І. П. та ін.]. – К. : Інтерлінк, 2004. – 54, [2] с. – 1,17 д.а.
8. **Совгіра С. В.** Краєзнавчий підхід до екологічного виховання : навч. посіб. / Світлана Василівна Совгіра. – К. : ТОВ „Міжнар. фін. агенція”, 1998. – 318 с.
9. **Совгіра С. В.** Екологічна робота і виховання в сільській школі : навч.-метод. посіб. / **Совгіра С. В.**, Осадчий О. С., Гончаренко Г. Є. – К. : Наук. світ, 2002. – 170 с. – 6,25 д.а.
10. **Совгіра С. В.** Методика навчання екології : підручник / Світлана Василівна Совгіра. – К. : Наук. світ, 2007. – 450 с.
11. **Совгіра С. В.** Динаміка психолого-педагогічних умов формування екологічного світогляду молоді : наук.-метод. посіб. / Світлана Василівна Совгіра. – Вінниця : Теза, 2008. – 190, [2] с. – 4,33 д.а.
12. Тімець О. В. Основи рекреаційної географії : Природа, ресурсний потенціал регіонів : навч. посіб. для студ. – географів пед. ун-тів / О. В. Тімець, **С. В. Совгіра**. – К. : Наук. світ, 2005. – 253 с.

Статті у фахових виданнях

13. **Совгіра С. В.** Екологія і охорона здоров'я : зб. наук. праць / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць / Уман. держ. педагогічного у-т імені Павла Тичини ; ред. кол. : В. Г. Кузь (гол. ред.), А. М. Алексюк, В. Г. Бутенко [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2000. – С. 248–255.
14. **Совгіра С. В.** Формування еколого-правової свідомості майбутніх педагогів : зб. наук. праць / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць / Уман. держ. пед. у-т імені Павла

Тичини ; ред. кол. : В. Г. Кузь (гол. ред.), О. М. Коберник, М. Т. Мартинюк, Н. С. Побірченко [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2002. – С. 239–248.

15. **Совгіра С. В.** Нестандартний екологічний урок / С. В. Совгіра // Рід. шк. – 2004. – № 2. – С. 47–50.

16. **Совгіра С. В.** Використання кредитно-модульної системи при викладанні екології / С. В. Совгіра // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. у-ту імені Павла Тичини / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 14. – С. 179–189.

17. **Совгіра С. В.** Професійна екологічна підготовка вчителя сільської школи / С. В. Совгіра // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. пр. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки / ред. кол. В. С. Зубович (гол. ред.), О. Н. Дем'янчук, І. О. Смолюк [та ін.]. – Луцьк, 2005. – Вип. 2. – С. 247–254.

18. **Совгіра С. В.** Навчально-польова практика в системі екологічної освіти / С. В. Совгіра // Біологія і хімія в шк. – 2006. – № 2. – С. 39–41.

19. **Совгіра С. В.** Нетрадиційні форми екологічної освіти учнів / С. В. Совгіра // Рід. шк. – 2006. – № 3. – С. 51–54.

20. **Совгіра С. В.** Оперативна інформація про екологічну діяльність шкіл-лабораторій / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць / Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини ; ред. кол. : М. Т. Мартинюк (гол. ред.), В. Г. Кузь, Н. С. Побірченко [та ін.]. – К. : Міленіум, 2006. – Ч. 2. – С. 226–235.

21. **Совгіра С. В.** Методика організації та структура навчального процесу з екології у вищому навчальному закладі / С. В. Совгіра // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. // Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини ; ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 16. – С. 18–26.

22. **Совгіра С. В.** До методики використання засобів інформаційно-предметного забезпечення навчально-виховного процесу (на прикладі викладання екології) / **С. В. Совгіра, В. Г. Гончаренко** : наук. зб. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. // Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини ; ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 18. – С. 76–83. – 0,25 д.а.

23. **Совгіра С. В.** Формування екологічних знань студентів у процесі реалізації лекційного курсу / С. В. Совгіра // Зб. уаук. праць : педагогічні науки / Херсон. держ. ун-ту / ред. кол. : Є. С. Барбіна (відп. ред.), В. Л. Федяєва, В. В. Кузьменко [та ін.]. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 43. – С. 353–359.

24. **Совгіра С. В.** Надзвичайні ситуації та їх аналіз при вивченні екології / С. В. Совгіра // Рід. шк. – 2007. – № 1. – С. 67–69.

25. **Совгіра С. В.** Залучення молоді до проектування й організації мікрозаказників // С. В. Совгіра / Біологія і хімія в шк. – 2007. – № 1. – С. 43–47.

26. **Совгіра С. В.** Активізація навчального процесу з екології при використанні навчально-рольових ігор / С. В. Совгіра // Рід. шк. – 2007. – № 3. – С. 10–12.

27. **Совгіра С. В.** Формування екологічного мислення студентів педагогічних навчальних закладів під час семінарських занять / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць /

Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / М. Т. Мартинюк (гол. ред.), В. Г. Кузь, Н. С. Побірченко [та ін.]. – К. : Наук. світ, 2007. – С. 125–131.

28. **Совгіра С. В.** Тенденція проникнення поняття екологізації у зміст освіти та навчальне середовище / С. В. Совгіра // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. / Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / ред. кол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.), І. Д. Бех, Н. М. Бібік [та ін.]. – Умань : РВЦ „Софія”, 2007. – Вип. 20. – С. 170–176.

29. **Совгіра С. В.** Організація проблемного навчання в курсі екології / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 1. – С. 35–47.

30. **Совгіра С. В.** Актуальність екологічної освіти в сільській школі / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 2007. – № 2. – С. 71–78.

31. **Совгіра С. В.** Екологічний моніторинг у навчальному процесі / С. В. Совгіра // Наукові записки. Сер. „Педагогіка і психологія” / Вінницький держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського / ред. кол. : М. І. Сметанський (гол. ред.), Г. С. Тарасенко, Н. Г. Ничкало [та ін.]. – Вінниця : ПП „Едельвейс і К”, 2007. – Вип. 21. – С. 81–88.

32. **Совгіра С. В.** Принцип наступності – важливий чинник екологічної освіти / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць / Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / ред. кол. : М. Т. Мартинюк (гол. ред.), В. Г. Кузь, Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : „Софія”, 2007. – Ч. 2. – С. 205–213.

33. **Совгіра С. В.** Непередбачувані наслідки взаємодії людини і природи / С. В. Совгіра // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. „Педагогічні науки” / ред. кол. : Н. А. Тарасенко (відп. ред.), О. А. Біда, В. В. Шляхова [та ін.]. – Черкаси ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. – Вип. 115. – С. 109–118.

34. **Совгіра С. В.** Експериментальне дослідження ефективності методики навчання екології / С. В. Совгіра // Наук. Вісн. Чернів. ун-ту. Сер. „Педагогіка та психологія” / ред. кол. : Г. Г. Філіпчук (наук. ред.), І. С. Руснак, В. С. Филипчук [та ін.]. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 362. – С. 168–178.

35. **Совгіра С. В.** Місце лабораторного екологічного практикуму в навчальному процесі / С. В. Совгіра // Рід. шк. – 2007. – № 7–8. – С. 45–47.

36. **Совгіра С. В.** Світоглядний потенціал майбутніх учителів екології / С. В. Совгіра // Вісн. Черкас. ун-ту: зб. наук. пр. Сер. „Педагогічні науки” / ред. кол. : Н. А. Тарасенко (відп. ред.), О. А. Біда, В. В. Шляхова [та ін.]. – Черкаси ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 119. – С. 108–117.

37. **Совгіра С. В.** Філогенез екологічного світогляду / С. В. Совгіра // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 119–129.

38. **Совгіра С. В.** Структурні компоненти світоглядної позиції майбутнього вчителя екології // Наукові записки. Сер. „Педагогічні науки” / Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка / ред. кол. : В. В. Радул (відп. ред.), С. П. Величко, В. А. Кушнір [та ін.]. – Кіровоград : ТОВ „Імекс-ЛТД”, 2008. – Вип. 76. – С. 388–400.

39. **Совгіра С. В.** Онтологія понять „світогляд”, „науковий світогляд”, „екологічний світогляд” / С. В. Совгіра // Зб. наук. праць / Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / ред. кол. : М. Т. Мартинюк (гол. ред.), В. Г. Кузь, Н. С. Побірченко [та ін.]. – Умань : СПД Жовтий, 2008. – Ч. 1 – С. 183–192.

Навчально-методичні праці

40. Гончаренко Г. Є. Авторська програма наукової проблемної групи „Ми і довкілля” / Г. Є. Гончаренко, **С. В. Совгіра**. – К. : Міленіум, 2005. – 19, [1] с. – 0,42 д.а.

41. Лабораторний практикум з соціоекології та радіаційної безпеки / [Гончаренко Г. Є., Гончаренко В. Г., Казидуб Г. О., Бутило М. Д., **Совгіра С. В.**]. – Умань, 1997. – 76 с. – 0,67 д.а.

42. **Совгіра С. В.** Програма навчальної дисципліни „Основи екології” для студентів спеціальностей : Фізика. Математика. Історія. Мова і література. Початкова освіта / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2001. – 32 с.

43. **Совгіра С. В.** Неперервне формування екологічного світогляду майбутніх учителів з першого по четвертий курс : метод. рек. / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2001. – 72 с.

44. **Совгіра С. В.** Програма комплексної навчально-польової практики для студентів спеціальностей : Біологія. Географія. Хімія. Фізика. Математика. Історія. Мова і література. Початкова освіта. – [екологічний аспект] / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2002. – 44 с.

45. **Совгіра С. В.** Програма спецкурсу „Формування екологічного світогляду учнів” / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2002. – 36 с.

46. **Совгіра С. В.** Програма неперервної педагогічної практики з посиленням вивчення екологічних проблем для вищих педагогічних навчальних закладів / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2003. – 32 с.

47. **Совгіра С. В.** Програма навчальної дисципліни „Основи екології” за вимогами кредитно-модульної системи для спеціальності 6.010100 Педагогіка і методика середньої освіти / С. В. Совгіра. – Умань : АЛМІ, 2004. – 44 с.

48. **Совгіра С. В.** Програма навчальної дисципліни „Методика навчання екології” для педагогічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Світлана Василівна Совгіра. – К. : Наук. світ, 2007. – 23 с.

Матеріали конференцій

49. **Совгіра С. В.** Роль громадського суспільства в збереженні довкілля / С. В. Совгіра // Інноваційні технології природничо-екологічної освіти у вищій та середній школі : матеріали наук.-метод. конф. (Умань, 15–16 січня 2004 р.) / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань : Алмі, 2004. – С. 76–79.

50. **Совгіра С. В.** Польові експедиційні практики студентів / **С. В. Совгіра**, Г. Є. Гончаренко // Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного факультету НДПУ) : матеріали наук.-практ. конф. (Ніжин, 23–25 берез. 2004 р.) / М-во освіти і науки України, Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин, 2004. – С. 24–25.

51. **Совгіра С. В.** Екологічна лабораторія – науково дослідницький центр підготовки майбутніх вчителів / С. В. Совгіра // Екологія : наука, освіта, природоохоронна діяльність : матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Умань, 22–23 берез. 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Уман. держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. –

К. : Наук. світ, 2007. – С. 3–5. – (Присвячена 15-річчю науково-дослідної лабораторії „Екологія і освіта”).

52. Совгіра С. В. Педагогічна практика – складова частина професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя-еколога / С. В. Совгіра // Біологія ХХІ століття : теорія, практика, викладання : матеріали. міжн. наук. конф. (Черкаси – Канів, 1–4 квіт. 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького [та ін.]. – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – С. 394–395.

53. Совгіра С. В. Об’єктивна необхідність та особливості природоохоронної роботи в сучасній вищій та загальноосвітній школі / С. В. Совгіра // Розвиток наукової творчості майбутніх вчителів природничих дисциплін : зб. наук. пр. за матеріалами. міжн. наук.-практ. конф. (Полтава, 24–25 трав. 2007 р.) / ред. кол. В. О. Пашенко (гол. ред.), В. І. Лагно, М. В. Гриньова [та ін.] / М-во освіти і науки України; Ін-т іннов. технологій та змісту освіти [та ін.]. – Полтава : Астроя, 2007. – С. 116–117. – (XIV Каришинські читання).

Статті в інших виданнях

54. Гончаренко Г. Є. Екологічну освіту – на рівень вимог ХХІ століття / Г. Є. Гончаренко, **С. В. Совгіра** // Екологічна освіта : проблеми та шляхи їх розв’язання : наук.-метод. вісн. / під ред. В. В. Вербицького. – К. : НЕНЦ, 2002. – № 3. – С. 206–209. – (Еколого-натуралістична творчість) – 0,17 д.а.

55. Совгіра С. В. Інноваційні технології в екологічній освіті / С. В. Совгіра // Школа. – 2006. – № 6. – С. 71–74.

АНОТАЦІЇ

Совгіра С. В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009.

У дисертації досліджено стан проблеми формування екологічного світогляду в історико-філософській, психолого-педагогічній, екологічній науках та сучасній освітній практиці вищих педагогічних навчальних закладів. Здійснено ретроспективу генези й еволюції філософських інтерпретацій світогляду та проаналізовано сучасні наукові погляди на взаємодію людини й природи; проведено онтологію понять „світогляд”, „екологічний світогляд”, „формування екологічного світогляду майбутніх учителів”; аналіз онтогенезу екологічного світогляду особистості від початкової стадії до його повного формування. Науково обґрунтовано концептуальні засади формування екологічного світогляду майбутніх учителів. Показано стан, особливості, проблеми та можливості вдосконалення процесу формування екологічного світогляду студентів вищих педагогічних навчальних закладів, урахувавши специфіку різних факультетів. Виявлено й досліджено стан та особливості особистісних і фахових складників у структурі екологічного світогляду майбутніх учителів, обґрунтовано функціональну структуру екологічного світогляду. Визначено критерії, рівні та

показники сформованості компонентів екологічного світогляду майбутніх учителів. Здійснено проектування та реалізацію моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів через: наповнення навчально-виховного-процесу екологічним змістом, у процесі поєднання аудиторних організаційних форм та інноваційних методів, упровадження специфічних позааудиторних форм та засобів. Проведено експериментальні дослідження й визначено ефективність впровадження моделі формування екологічного світогляду майбутніх учителів у навчально-виховний процес вищих педагогічних закладів. За результатами досліджень розроблено й видано навчально-методичний комплекс.

Ключові слова: екологічний світогляд, структурні компоненти екологічного світогляду, активна екологічна позиція, формування екологічного світогляду майбутніх учителів, навчально-виховний процес, вищий педагогічний навчальний заклад.

Совгира С. В. Теоретико-методические основы формирования экологического мировоззрения будущих учителей в высших педагогических образовательных заведениях. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Луганск, 2009.

Диссертация посвящена исследованию проблемы формирования экологического мировоззрения в историко-философской, психолого-педагогической, экологической науках и современной образовательной практике высших педагогических учебных заведений. В работе изучено генезис и эволюцию философских интерпретаций мировоззрения и проанализированы современные научные взгляды на взаимодействие человека и природы; проанализирована онтология понятий „мировоззрение”, „экологическое мировоззрение”, „формирование экологического мировоззрения будущих учителей”; развитие экологического мировоззрения личности от начальной стадии к его полному формированию. Разработаны концептуальные основы формирования экологического мировоззрения будущих учителей. Показаны состояние, особенности, проблемы и возможности усовершенствования процесса формирования экологического мировоззрения студентов высших педагогических учебных заведений, учитывая специфику различных факультетов. Обнаружено и исследовано состояние и особенности личностных и профессиональных составляющих в структуре экологического мировоззрения будущих учителей, обоснована функциональная структура экологического мировоззрения, которая базируется на когнитивном, аксиологическом и праксеологическом компонентах.

С помощью компонентов экологического мировоззрения в процессе анализа содержания и функций, а также соответствующих исследований показаны его типы как показатели сформированности взглядов и убеждений будущих учителей на процесс взаимодействия человека и природы: антропоцентрический, ситуационный и экоцентрический, отличающиеся взглядами на место в природе, отношением к экологическим проблемам и их решения.

Определены четыре уровня сформированности экологического мировоззрения будущих учителей – высокий, достаточный, средний и низкий, отличающиеся системными знаниями экологических проблем и путей их решения, способностью к осуществлению педагогической деятельности для решения экологических проблем, участием в научно-исследовательской педагогической и экологической работе, развитием практических навыков проведения природоохранной работы.

Осуществлены проектирование и реализация модели формирования экологического мировоззрения будущих учителей посредством: наполнение учебно-воспитательного процесса экологическим содержанием, объединения аудиторных организационных форм и инновационных методов, внедрения специфических внеаудиторных форм и средств. Для построения теоретической модели формирования экологического мировоззрения будущих учителей определены условия ее построения: первая группа условий, которые действуют за пределами высших учебных заведений (потребности общества в сохранении окружающей среды, потребности в гармонизации отношений будущего учителя и природы; характер отношений будущего учителя с окружающей средой; исходный уровень сформированности экологического мировоззрения будущего учителя; социально-экологический опыт человечества); вторая группа условий связана с профессиональной подготовкой будущих учителей в высших учебных заведениях (соподчинение цели формирования экологического образования будущих учителей целям формирования гармонической личности и педагога-профессионала; обеспечение непрерывности учебно-воспитательного процесса в высших учебных заведениях в едином процессе учения, воспитания, научной деятельности и природоохранной работы; наличие материально-технической базы и уровня квалификации преподавательского состава); третья группа условий определяется педагогическим взаимодействием в системе „преподаватель – студент” (личность преподавателя, личность студента, педагогический процесс).

Проведены экспериментальные исследования и определена эффективность предложенной модели формирования экологического мировоззрения будущих учителей. Результаты исследования на естественно-географическом, физико-математическом, историческом, филологическом и факультете начального образования свидетельствуют о динамике положительных изменений показателей сформированности экологического мировоззрения, которые произошли в студентов экспериментальной группы под влиянием предложенных экспериментальных нововведений. В результате их внедрения 83,6 % студентов экспериментальной группы (K_e) приблизились к высокому уровню экологического мировоззрения, 76,0 % (A_e), 79,2 % (P_e) – достаточному, в контрольной группе он составил соответственно 56,8 %, 48,6 %, 44,4 %, что соответствует среднему уровню.

Результаты эксперимента показали наличие эффективности всех предложенных направлений в формировании экологического мировоззрения будущих учителей. По результатам исследования разработан и издан учебно-методический комплекс.

Ключевые слова: экологическое мировоззрение, составные структурные компоненты экологического мировоззрения, активная экологическая позиция, формирование экологического мировоззрения будущих учителей, учебно-воспитательный процесс, высшее педагогическое учебное заведение.

Sovgira S. V. Theoretical and methodological bases of forming future teachers' ecological world of view in higher pedagogical educational establishments. – Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of doctor of pedagogical sciences in speciality 13.00.04 – the theory and methodic of trade education. – Lugansk National University named of Taras Shevchenko. – Lugansk, 2009.

The consisting of problem of historical and philosophical, psychological and pedagogical, ecological sciences and modern educational practice of higher pedagogical educational establishments is investigated in the dissertation. The retrospective view of genesis and evolution of philosophical interpretations of world view is carried out and modern scientific looks are analysed to co-operation of man and nature; ontology of concepts world „view”, „ecological world view”, „of future teachers' ecological world of view forming” is conducted, analysis of ontogenesis of ecological world of view from the initial stage to his complete forming in personality. The conceptual principles of future teachers' ecological world of view forming are scientifically grounded. The state, features, problems and possibilities of process perfection of students' ecological world of view forming in higher educational pedagogical establishments is viewed, is grounded taking into account the specific of different faculties. There state and features of personal and professional components in future teachers' world of view structure is found out and investigated. Found out and investigational consisting and features of personality and professional constituents of structure of ecological world view of future teachers, grounded functional structure of ecological world view. Certainly criteria, levels and indexes of formed of components of ecological world view of future teachers. Planning and realization of model of forming of ecological world view of future teachers is carried out through: filling of educational and educator process by ecological maintenance, in the process of combination of audience organizational forms and innovative methods, introduction of specific not audience forms and facilities. Experimental researches and certainly efficiency of the offered model of forming of ecological world view of future teachers are conducted. As a result of researches an educational and methodical complex is developed and given out.

Key words: an ecological world of view, structural components of ecological world of view, an active ecological position, of future teachers' ecological world of view forming, an educational process, a higher pedagogical educational establishment.

Підписано до друку 21.09.2009 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 45.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.
200-87-13, 200-87-15, 8-050-525-88-77

